

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР НАЦИСТСЬКИХ РЕПРЕСІЙ:
БОРОТЬБА ЗА ВИЖИВАННЯ УКРАЇНОК
У КОНЦЕНТРАЦІЙНОМУ ТАБОРІ РАВЕНСБРЮК**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 601 групи

Богущька Оксана Любомирівна

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Христан Н.М.

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2025 р.

Зав. кафедрою _____ проф. Добржанський О.В.

Чернівці – 2025

Анотація

Магістерська робота присвячена комплексному дослідженню гендерного виміру нацистських репресій на прикладі жіночого концентраційного табору Равенсбрюк та долі українок, які пройшли крізь його систему. У роботі проаналізовано історичні передумови створення та функціонування табору, охарактеризовано його структуру, соціальний і національний склад в'язнів, а також особливості організації табірному простору.

Окремий акцент зроблено на участі українок у табірному житті: від реконструкції їхнього соціального й вікового портрету до причин депортації, умов утримання, повсякденного досвіду та моделей взаємодії з іншими групами в'язнів. Розкрито стратегії виживання українок у Равенсбрюку, зокрема форми солідарності, взаємопідтримки, духовного опору, збереження національної ідентичності й жіночності в умовах системного насильства. Проаналізовано місце цього досвіду в сучасній історичній пам'яті та його значення для гендерних студій, антропології насильства та історії Другої світової війни.

Ключові слова: *Равенсбрюк, українки, нацистські репресії, гендер, виживання, концтабір, Друга світова війна.*

Abstract

The master's thesis is devoted to a comprehensive study of the gender dimension of Nazi repressions through the lens of the Ravensbrück women's concentration camp and the experiences of Ukrainian women imprisoned there. The research analyzes the historical background of the camp's establishment and functioning, its internal structure, the social and national composition of the prisoners, as well as the organization of the camp space.

A separate focus is placed on Ukrainian women in Ravensbrück: their social and age characteristics, reasons for deportation, daily living conditions, and interactions with other prisoner groups. The work highlights the strategies of survival used by Ukrainian women, including solidarity networks, mutual assistance, spiritual resistance, and efforts to preserve national identity and femininity under extreme conditions. The study emphasizes the significance of these experiences for contemporary historical memory and for research in gender studies, violence anthropology, and the history of the Second World War.

Keywords: *Ravensbrück, Ukrainian women, Nazi repressions, gender, survival, concentration camp, Second World War.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Богуцька О.Л.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. Равенсбрюк як простір гендерних репресій	15
1.1. Історія створення та функціонування табору Равенсбрюк	15
1.2. Соціальний склад в'язнів: етнічні, політичні, соціальні аспекти	23
1.3. Гендерний підхід до організації табору: роль жінок-наглядачок і специфіка репресій щодо жінок	34
Розділ 2. Доля українок у системі нацистських концентраційних таборів	50
2.1. Українки серед в'язнів Равенсбрюка: кількісні та соціальні характеристики	50
2.2. Причини депортації українок до таборів: політичні, етнічні, релігійні фактори	56
2.3. Умови утримання та гендерна специфіка фізичного і морального насильства	63
Розділ 3. Стратегії виживання українок у Равенсбрюку	68
3.1. Жіноча солідарність як механізм боротьби за виживання	68
3.2. Опір системі: приклади саботажу, відмови підкорятися наказам	73
3.3. Роль духовності, релігії та культури у збереженні ідентичності	78
Розділ 4. «Жіноче пекло»: післявоєнна меморіалізація та збереження пам'яті	84
4.1. Свідчення українок про Равенсбрюк: мемуари та інтерв'ю	84
4.2. Українські ініціативи у вшануванні пам'яті жертв Равенсбрюка	90
4.3 Значення дослідження жіночого досвіду для сучасного історичного наративу	94
Висновки	99
Список джерел та літератури	103
Додатки	110

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення теми гендерного виміру нацистських репресій та досвіду українок у концтаборі Равенсбрюк є надзвичайно актуальним у контексті сучасної історичної науки, оскільки поєднує питання пам'яті, гендеру та тоталітарного насильства.

Упродовж десятиліть історія жіночого досвіду у нацистських таборах залишалася маргіналізованою в академічному дискурсі, де переважала загальна або «чоловіча» перспектива на події Голокосту й табірної системи. Лише у другій половині XX ст., під впливом феміністичних студій та гендерної історії, відбулося усвідомлення необхідності окремого аналізу жіночого виміру тоталітарного терору.

Особливе місце серед нацистських концтаборів займав жіночий табір Равенсбрюк, який став уособленням подвійного гноблення – політичного й гендерного. Саме тут випробовувалися методи фізичного та психологічного насильства, що мали на меті не лише підкорення, а й руйнування жіночої ідентичності.

У цьому таборі пройшли страждання тисячі жінок з усієї Європи, серед яких були й українки, – політичні в'язні, оstarбайтерки, військовополонені, тощо. Їхній досвід репресій, примусової праці, експериментів, морального приниження та боротьби за виживання досі залишається малодослідженим у вітчизняній історіографії.

Сучасні виклики, зокрема війна росії проти України, знову актуалізувала теми тоталітарного насильства, геноциду, депортацій і порушення прав жінок, що робить звернення до досвіду минулого не лише науковим, а й моральним обов'язком.

Аналіз історії українок у Равенсбрюку дозволяє осмислити механізми збереження людяності в умовах нелюдських випробувань, показати значення жіночої солідарності, духовності та опору як форм боротьби за життя.

Дослідження цієї проблематики має міждисциплінарне значення: воно розширює межі історичної науки, інтегруючи підходи гендерних студій, культурології, психології та соціальної антропології. Розкриття жіночого досвіду в нацистських концтаборах сприяє формуванню більш повної картини історії Другої світової війни, повертає голос тим, хто був змушений мовчати, і забезпечує збереження історичної пам'яті про трагічні сторінки XX століття.

Об'єктом дослідження нацистська система концентраційних таборів періоду Другої світової війни як інструмент соціального контролю, політичних репресій і гендерного насильства в межах тоталітарного режиму.

Предметом дослідження особливості гендерного виміру нацистських репресій, виявлені у досвіді, стратегіях виживання та формах опору українок у концтаборі Равенсбрюк.

Мета роботи – комплексний аналіз гендерного виміру нацистських репресій на прикладі функціонування жіночого концентраційного табору Равенсбрюк та виявлення особливостей досвіду, поведінкових стратегій і духовного опору українок у його межах.

Поставлена мета обумовила наступні дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати історичні передумови створення та функціонування жіночого концентраційного табору Равенсбрюк;
- визначити соціальний, національний і політичний склад в'язнів, зокрема українок, та причини їх потрапляння до табору;
- розкрити гендерну специфіку нацистських репресій, включно з роллю жінок-наглядачок і формами фізичного та морального насильства;
- охарактеризувати повсякденне життя українок у Равенсбрюку, умови їх утримання, праці та виживання;
- дослідити стратегії виживання та опору українок, форми жіночої солідарності, взаємопідтримки та духовного спротиву.
- з'ясувати значення дослідження досвіду українок у Равенсбрюку для сучасної історичної науки, гендерних студій та культури пам'яті.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1939 по 1945 рр. – час існування жіночого концентраційного табору Равенсбрюк, від моменту його створення до звільнення в'язнів наприкінці Другої світової війни.

Географічні рамки дослідження включають територію Німеччини, де розташовувався жіночий концентраційний табір Равенсбрюк поблизу м. Фюрстенберг, а також окуповані нацистами українські землі, звідки відбувалася депортація жінок до цього табору.

У ширшому контексті враховуються також інші регіони Європи, пов'язані з діяльністю філій Равенсбрюка та маршрутами транспортування українок до місць ув'язнення.

Методологічну основу магістерської становить поєднання загальнонаукових, історичних і міждисциплінарних підходів, що забезпечують комплексне вивчення проблеми гендерного виміру нацистських репресій.

У роботі застосовано принципи історизму, об'єктивності, системності та гуманізму, які дозволяють розглядати події в контексті загальноєвропейських процесів Другої світової війни та еволюції нацистської політики.

Застосовано історико-порівняльний метод – для зіставлення становища жінок різних національностей у концтаборах; біографічний і реконструктивний методи – для відтворення індивідуальних і колективних досвідів українок; соціально-психологічний метод – для аналізу стратегій поведінки, адаптації та виживання в умовах насильства.

Також використано гендерний підхід, що дозволяє дослідити специфіку нацистських репресій щодо жінок та з'ясувати, як гендерні ролі, уявлення про жіночність і материнство впливали на досвід перебування в таборі.

Для осмислення культурних і духовних аспектів жіночого досвіду залучено антропологічний і культурологічний підходи.

Історіографія проблеми. Проблематика функціонування нацистських концентраційних таборів і, зокрема, жіночого табору Равенсбрюк,

відображена у значному масиві іноземних і українських (вітчизняних та діаспорних) досліджень.

У перші післявоєнні десятиліття переважали роботи, спрямовані на документування злочинів нацизму й узагальнення фактів табірної системи. Серед зарубіжних авторів варто відзначити Ж. Котека та П. Ригуло [23], які розглядали Равенсбрюк у контексті формування централізованої системи концентраційних таборів Третього Рейху.

У подальші десятиліття в німецькій і польській історіографії розвинулися підходи, що акцентують увагу на гендерних аспектах репресій. Зокрема, Дослідниця К. Шікорра [71] зосередила увагу на специфіці жіночого досвіду в концтаборах, формуванні практик виживання та солідарності між ув'язненими. В її праці Равенсбрюк постає як простір не лише фізичного, а й психологічного насильства, у якому гендер ставав визначальним чинником репресивної політики.

Праця С. Арістова «Життя всупереч: стратегії виживання в нацистському жіночому концтаборі Равенсбрюк (1939–1945 рр.): дослідження і свідчення» [14] є одним із найґрунтовніших досліджень, присвячених жіночому досвіду в умовах нацистської табірної системи.

Автор пропонує комплексний аналіз Равенсбрюка, поєднуючи історичне вивчення структури та механізмів функціонування табору із широким корпусом усних свідчень колишніх в'язнів. Такий підхід дозволяє розглядати табір як цілісну систему репресій і водночас як простір, у якому формувалися унікальні моделі жіночого опору та виживання.

Однією з центральних концепцій С. Арістова є «стратегії виживання» – форми поведінки, взаємодії та внутрішнього спротиву, які дозволяли жінкам зберігати гідність і людяність.

Особливо цінним у дослідженні є широке використання мемуарів та усних свідчень, завдяки чому С. Арістов фіксує індивідуальний досвід ув'язнених, їхні емоційні реакції, особисті травми та шлях адаптації до табірної реальності. Це додає праці не лише історичного, а й

антропологічного виміру, дозволяючи реконструювати внутрішню логіку виживання в ситуаціях постійної загрози.

Загалом книга становить вагомий внесок у історіографію Равенсбрюка, оскільки поєднує структурний аналіз табору з поглибленим вивченням жіночого досвіду. Праця С. Арістова формує новий підхід до дослідження нацистських концтаборів, де жіночі історії розглядаються не як допоміжний матеріал, а як ключовий елемент розуміння природи тоталітарного насильства.

Українська історіографія звернулася до теми пізніше, у 1990-х рр., після розсекречення архівів та активізації досліджень на тему тоталітарного насильства. У працях О. Кісь [21, 22] та інших науковців розроблено теоретичні засади аналізу жіночого досвіду у війнах і таборах, а також підкреслено необхідність гендерного підходу в історичних студіях. Ці праці стали методологічною основою для осмислення долі українок у Равенсбрюку та подібних таборах.

Збірка «Тріумф людини. Українці в нацистських і радянських концтаборах» [16] належить до мемуарно-документальної історіографії й становить важливий корпус свідчень про досвід українців, зокрема українок, у системах тоталітарних репресій ХХ ст. Видання містить різноманітні спогади, інтерв'ю, документальні матеріали та наративи, у яких відображено індивідуальні історії в'язнів, їхні переживання, форми опору та стратегії виживання в умовах нацистських і радянських таборів. Ця праця дає якісний матеріал для порівняння умов утримання з іншими таборами.

Один із найважливіших внесків у сучасні українські студії повсякденності, гендерної історії та історії насильства в умовах тоталітарних режимів становлять дослідження О. Стяжкіної. На відміну від традиційних політико-воєнних інтерпретацій Другої світової війни, О. Стяжкіна послідовно пропонує мікроісторичний та антропологічний погляд, у якому в центрі уваги перебувають досвіди «звичайних» жінок, їхня емоційність,

тілесність, вразливість і способи реагування на екстремальні історичні обставини.

Її роботи – зокрема «Жінки України в повсякденні окупації» [28], «Стигма окупації» [30] та інші [29] – демонструють, що жіночий досвід окупації не може бути редукований до ролі «пасивних жертв», а є складною системою практик виживання, взаємної підтримки та індивідуального агенсу в умовах тоталітарного контролю.

Одним із ключових концептуальних досягнень О. Стяжкіної є аналіз феномену стигматизації жінок, які перебували на окупованих територіях, а також механізмів, через які радянська влада після війни формувала травмуючі наративи «провини» жінок. Дослідниця показує, як післявоєнні дискурси вибудовували образ «неправильної поведінки» жінок, незалежно від реального досвіду та обставин їхнього виживання. Застосовуючи методи культурної історії, досліджень пам'яті та гендерної теорії, О. Стяжкіна демонструє, що жіночі наративи війни системно витіснялися з колективної пам'яті та маргіналізувалися, що створювало додатковий рівень післявоєнного насильства.

У ширшому інтелектуальному контексті праці О. Стяжкіної є надзвичайно важливими для вивчення Равенсбрюка та інших нацистських концентраційних таборів, оскільки пропонують аналітичний інструментарій для реконструкції жіночого досвіду в умовах системного насильства. Її підходи – аналіз повсякдення, емоційних практик тощо – дозволяють глибше зрозуміти, як жінки осмислювали власну присутність у таборах і як конструювали свою суб'єктність всупереч дегуманізуючим умовам. Такий концептуальний апарат може бути продуктивно застосований і до дослідження українок у Равенсбрюку, для виявлення специфіки їхніх стратегій виживання, трансформації ідентичності та взаємної солідарності в умовах нацистського терору.

Праця К. Безхлібник-Батлер та Л. Реплянської «Українські жінки концтабору Равенсбрюк. Голоси в'язнів» [15] є одним із найцінніших

новітніх внесків української діаспорної історіографії у вивчення жіночого досвіду нацистських концтаборів, зокрема Равенсбрюка. Видання, опубліковане Українсько-канадським дослідно-документаційним центром, і крім авторських текстів, репрезентує ретельно упорядкований корпус свідчень українок, які пройшли крізь цей табір, і становить важливе джерело як для історії Голокосту та нацистських репресій, так і для українських студій пам'яті.

Зміст праці зосереджується на відтворенні індивідуальних життєвих історій жінок, які були депортовані до Равенсбрюка з різних регіонів України – як за політичними звинуваченнями, так і внаслідок примусової праці чи участі в національно-визвольному русі. Упорядниці збірки подають широкий спектр особистісних наративів, що охоплюють період арешту, транспортування, перебування у таборі, взаємодію з іншими в'язнями та післявоєнні долі, формуючи таким чином цілісну картину української жіночої присутності в нацистській системі концентраційних таборів.

Загалом, у сучасній історіографії простежується поступ від загальної військово-історичної до гендерно орієнтованої інтерпретації проблеми. Водночас український аспект історії Равенсбрюка – зокрема участь українок, їхні стратегії виживання та опору – залишається недостатньо опрацьованим і потребує подальших системних досліджень.

Джерельну базу дослідження включає два масиви матеріалів: 1) мемуари та особисті свідчення (друковані й цифрові), а також 2) опубліковані документи і матеріали, представлені як класичними збірниками міжнародних трибуналів, так і сучасними онлайн-платформами, що акумулюють документальні ресурси з історії Голокосту та нацистських таборів.

Ці два масиви забезпечують багатовимірність реконструкції історичного досвіду ув'язнених жінок у концтаборі Равенсбрюк і формують можливості для поєднання архівних матеріалів та офіційно зафіксованих свідчень.

Категорія мемуарів та особистих свідчень є найчисельнішою та центральною для дослідження історії Равенсбрюка як жіночого концентраційного табору. Вона охоплює особисті мемуари й збірники свідчень, що презентують досвід жінок-ув'язнених, їхню повсякденність, форми виживання та опору.

До групи мемуарів належать видання О. Гнаткевич [1], Л. Гуревич [3], М. Савчин [7], а також праця французьки Ж. Тільйон [11] – однієї з найвідоміших свідків Равенсбрюка. Ці тексти відзначаються різним ступенем персональної рефлексії, але спільною рисою є наратив травматичного досвіду, суб'єктивний кут зору та детальний опис умов життя, режиму, взаємовідносин і поведінкових стратегій ув'язнених.

Індивідуальні мемуари забезпечують досліднику можливість простежити: механізми біопсихологічного виживання в таборі; форми солідарності та жіночої взаємодтримки; вплив катастрофічних умов на ідентичність; післявоєнну інтерпретацію пережитої травми.

Збірка інтерв'ю «Усні інтерв'ю колишніх в'язнів концтабору Равенсбрюк» [2] містить унікальні усні свідчення українок, депортованих до Равенсбрюка. У методологічному плані це джерело дозволяє працювати з живою пам'яттю, що була зафіксована в умовах діаспорного дослідницького середовища. Усні інтерв'ю мають фрагментарний характер, але містять важливі деталі повсякденності, які відсутні в офіційних документах.

Частково (оскільки там не лише свідчення в'язнів, а й багато текстів авторів-упорядників) до джерельної бази включено також матеріали Українсько-канадського дослідно-документаційного центру, де зберігаються свідчення українських жінок-емігранток, які пройшли через концтабори, зокрема Равенсбрюк. Зокрема, вони вміщені у виданні «Українські жінки концтабору Равенсбрюк» [15]. Воно поєднує в собі одразу кілька типів джерел: усні інтерв'ю, фрагменти мемуарів, особисті записи та фотодокументи, зібрані й систематизовані редакторами на основі архіву УКДЦ. У книзі подано низку індивідуальних свідчень – наприклад,

розповідь Віри Франко про покарання, побут і пережиті медичні експерименти. Таким чином, видання виступає комплексним джерелом, яке репрезентує унікальні автентичні голоси українок-в'язненок, а також демонструє можливості сучасної усної історії як методу реконструкції табірної досвіду.

Видання «Женщины Равенсбрюка» [4] та «Они победили смерть» [6] репрезентують радянську редакційну традицію оприлюднення свідчень колишніх в'язнів. Хоча ці збірники частково ідеологізовані, вони містять значний фактичний матеріал про умови перебування в таборі, репресивні практики та медичні експерименти. Їхня цінність полягає у мультиплікації жіночих голосів – десятки коротких свідчень дозволяють виявити сталі елементи досвіду.

Ресурси Jewish Women's Archive [9], McMaster University Virtual Museum [12] та проєкт Voices from Ravensbrück [13] розширюють джерельну базу за рахунок мультимедійних матеріалів: цифрових документів, біографічних довідок, фотографій, коротких відеосвідчень. Вони дозволяють: зіставляти дані з традиційними друкованими джерелами, отримувати доступ до багатьох раніше розпорошених колекцій, систематизувати свідчення за тематикою (медичні експерименти, трудова експлуатація, материнство в таборі тощо).

Усі ці ресурси є надзвичайно важливими для вивчення жіночих історій, а також для відновлення біографії окремих в'язненок, включно з українок.

Друга категорія джерел охоплює офіційні документи, які вносять структурований, юридично засвідчений фактаж про діяльність концтаборів, злочини нацистського режиму та персональну відповідальність військових і медичних кадрів.

Вона включає матеріали Нюрнберзького процесу [5] і онлайн-платформи архівних документів, такі як EHRI Portal [8] та Yad Vashem [10]. Зокрема, останні надають доступ до: цифрових копій документів табірної адміністрації; біографічних довідок праведників і жертв тощо.

Отже, джерельний комплекс є різнорідним і забезпечує багат шарову реконструкцію історії жінок у концентраційному таборі Равенсбрюк. Мемуари та особисті свідчення забезпечують емоційно-наративний вимір, дозволяють дослідити індивідуальний досвід, внутрішній світ ув'язнених і поведінкові стратегії в умовах крайньої травми. Офіційні документи, матеріали трибуналів і цифрові архівні платформи надають можливість верифікації фактів, відтворення історичного контексту та аналізу інституційного функціонування табору. У поєднанні ці джерела дають можливість побудувати цілісну, критично осмислену картину жіночого досвіду в умовах нацистської репресивної системи та забезпечують міждисциплінарний підхід, що включає елементи усної історії, мікроісторії, соціальної історії та студій пам'яті.

Практична цінність отриманих результатів полягає в тому, що основні положення та висновки дослідження розширюють уявлення про гендерний вимір нацистських репресій і можуть бути використані для поглиблення історичного, культурологічного та освітнього дискурсу в Україні.

Зокрема, матеріали роботи можуть бути використані: у наукових дослідженнях з історії Другої світової війни, геноцидів та тоталітарних режимів; у гендерних студіях для аналізу ролі жінок в умовах війни, насильства та спротиву; у навчальному процесі – під час викладання курсів з новітньої історії, історії України, історії Європи XX ст., культурології та прав людини; у меморіально-просвітницькій діяльності, пов'язаній із вшануванням жертв нацистських таборів, формуванням культури історичної пам'яті та запобіганням проявам тоталітаризму.

Результати дослідження сприяють також подальшому розвитку міждисциплінарного підходу до вивчення тоталітарного насильства, поєднуючи історичну, соціологічну, культурологічну й психологічну перспективи.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1.

РАВЕНСБРЮК ЯК ПРОСТІР ГЕНДЕРНИХ РЕПРЕСІЙ

1.1. Історія створення та функціонування табору Равенсбрюк

Восени 1933 р. один із робітних будинків у Морінгені, неподалік Ганновера став першим центральним жіночим табором. Це означало, що методи превентивного утримування стали застосовуватися нацистами до жінок, які перебували у лівих партіях або були дружинами опозиціонерів. Однак Морінген, не підпорядкований Інспекції концентраційних таборів ще не був концентраційним табором. Ним керував чиновник місцевої адміністрації СА та СС не брали участі в охороні та управлінні, а більшість в'язнів перебували в ув'язненні невеликий проміжок часу [60, р. 9].

До кінця 1934 р. необхідність у таборах як засобі боротьби з опозицією здебільшого відпала. Однак А. Гітлер підтримав ідею не лише їх збереження, а й розширення [78, s. 343]. В результаті концентраційні табори із засобу лише політичних репресій перетворилися на знаряддя здійснення нацистської соціальної та економічної політики. З їхньою допомогою з суспільства видалявся «найгірший людський матеріал», безкоштовно експлуатувалася робоча сила в'язнів.

Подальший розвиток системи концентраційних таборів призвів до збільшення кількості категорій в'язнів, а також до розширення простору самих місць ув'язнення. У результаті нацисти створили новий табір для жінок, що розмістився з грудня 1937 р. у колишньому замку Ліхтенбург [49, р. 22]. Новостворений табір, на відміну від Морінгена, став частиною уніфікованої системи концентраційних таборів. Перебуваючи поза сферою впливу державних органів влади, він підпорядковувався безпосередньо Інспекції концентраційних таборів.

Але кількість в'язнів у Ліхтенбурзі постійно зростала, що стало тим фактором, який вплинув на рішення Освальда Поля та Теодора Ейке про створення поблизу Берліна нового концентраційного табору для жінок, який

отримав назву Равенсбрюк. Як відзначають європейські вчені Ж. Котек та П. Ригуло, «у розташуванні нових концтаборів (створених після 1935 р. – О.Б.), споруджених не у поспіху, а у зрілому розмірковуванні, не було нічого випадкового» [23, с. 240].

Поява Равенсбрюка поруч із м. Фюрстенберг, що за 90 км на північ від столиці Німеччини, зумовлювалося кількома причинами. Місцевість, в якій планувалося будівництво табору, була відокремленою від населення, що проживало навколо. Цьому сприяла наявність лісових насаджень та річок. З іншого боку, річка Хавель та озеро Шведтзеє за рахунок зв'язку з іншими водоймами дозволяли водному транспорту перевозити різні вантажі, що виробляються в концентраційному таборі або на прилеглих підприємствах. І, нарешті, не менш важливою причиною був зв'язок з сухопутною інфраструктурою: поряд проходила залізниця, що поєднувала Равенсбрюк як із Берліном, так і з Заксенхаузенем [51, р. 28] (див. додаток А).

При цьому нацистських керівників абсолютно не цікавило, що місцевість, де розташовувався табір, була заболочена. Це позначалося на здоров'ї в'язнів – земля «палила та їла людей», залишаючи рани на тілі [55, р. 53].

У листопаді 1938 р. в'язнів Заксенхаузена направили на будівництво Равенсбрюка, який мав вміщувати близько 3000 ув'язнених. До 1940 р. територія табору площею 100х200 м, була обнесена чотириметровою кам'яною стіною, на вершині якої був встановлений дріт з електричним струмом. Комплекс включав 14 житлових та 2 лікарняних бараки, господарський блок з кухнею та пральні. Неподалік концентраційного табору розташовувалися будівля комендатури та більшість житлових приміщень для СС та наглядачок. Надалі площа Равенсбрюка розширювалась кілька разів, результатом чого стала поява восени 1941 р. бараків з № 17 – № 26, а 1944 р. блоків з № 27 – № 32 [75, s. 184] (див. додаток Б).

У спорудженні табору брали участь різні німецькі фірми. Деякі з них (наприклад, «Ервін Шоепс», «Ернст Ролінг», «Ріхард Готт») знаходилися у

Фюрстенберзі. Інші, часто відомі у всій Німеччині, займалися будівництвом та облаштуванням не тільки Равенсбрюка, а й цілого ряду концентраційних таборів. До них належали такі підприємства, як «Бернер & Херцберг», що встановлювали очисні споруди та гідроелектростанції, «Бехем & Пост», які здійснювали роботу зі створення опалювальних систем, «Вальтер Ян» (з Пренцлау), що будували ткацькі цехи. Особливе місце в історії табору займали електроконцерни. «Сіменс» та підприємство «Текслід» [39, s. 132].

Перші в'язні з'явилися у Равенсбрюку вже в листопаді 1938 р., тобто майже відразу після початку будівництва табору. Починаючи з 15 травня 1939 р., коли було закрито Ліхтенбург, Равенсбрюк на довгий час став єдиним жіночим табором у Третньому Рейху, кількість в'язнів у якому постійно зростала. Головною причиною збільшення числа ув'язнених став початок Другої світової війни [75, s. 103].

Масова депортація в'язнів з різних країн Європи, так звана «інтернаціоналізація» концентраційних таборів, визначила формалізацію та розростання існуючого до початку війни бюрократичного апарату управління концентраційних таборів.

Головною інстанцією, яка очолювала концентраційні табори аж до 1942 р. була Інспекція концентраційних таборів, начальником якої був Теодор Ейке [60, р. 15]. Цей есесівець, мав досвід успішної організації табору у фашистській Італії, був призначений Г. Гіммлером комендантом Дахау, де вперше застосував на практиці чотири принципи, покладені надалі в основу устрою всієї нацистської табірної системи: класифікація ув'язнених, праця як терор, складна система покарань, що застосовувалася як офіційно, так і неформально, закони військового часу для серйозних провин – бунту або спроб втечі [47, s. 18].

Він вперше видав всеохоплюючий звід правил, у якому встановлювалися норми поведінки таборової охорони. Насамперед саме за свої успіхи на терені керівництва Дахау Т. Ейке був призначений 4 липня 1934 р. інспектором концентраційних таборів [23, с. 236]. Застосувавши свій

досвід, він повинен був реорганізувати концентраційні табори, а також створити спеціальні підрозділи СС з їхньої охорони. З обома завданнями Ейке справився чудово: табірна система була систематизована та підпорядкована центральному апарату управління, а охорона концентраційних таборів була доручена сумно відомим формуванням «Мертва голова».

Крім Інспекції концентраційних таборів нацистським «конвеєром смерті» керувало Головне імперське управління безпеки (РСХА), якому підкорялися політичні відділи концентраційних таборів [23, с. 289].

Внутрішня структура табірної системи була чітко регламентована службовим розпорядженням Інспекції. Відповідно до цього розпорядження в таборах передбачалася наявність комендатури та ад'ютантури, відділу превентивного утримання, інтендантського та медичного відділів, а також політичного відділу та відділу охорони табору (див. додаток В).

Комендант, у Равенсбрюку його ще називали «директором табору», керував його внутрішньою організацією. Це означало, що «він повинен був знати про всі процеси, що там відбувалися та впорядковувати роботу таборового персоналу».

Коменданту допомагав ад'ютант, який відповідав за швидке та чітке виконання наказів свого начальника, а також за листування та ведення документації комендатури [63, с. 40].

Офіційно концентраційний табір Равенсбрюк очолювали три коменданта, але фактично лише двоє. Подібне протиріччя пов'язане з особистістю штандартенфюрера СС Гюнтера Тамашке. Користуючись особливим ставленням Т. Ейке, він не лише очолював політичний відділ Інспекції концентраційних таборів, але був призначений керівником спочатку Ліхтенбурга, а пізніше Равенсбрюка. Однак у останньому він залишився лише номінальним комендантом, так і не встигнувши розпочати виконання своїх посадових обов'язків. Причиною такого стану справ стало його особисте життя. Будучи одружений, Тамашка зрадив своїй дружині, яка

не забула поскаржитися самому Г. Гімлеру. У результаті Тамашке втратив підтримку вищих чинів СС і його було знято з керівної посади [60, р. 18].

1 січня 1940 р. новим комендантом Равенсбрюка був офіційно призначений Макс Кегель – заступник Тамашке, котрий фактично керував табором від його заснування. Вступивши в НСДАП і СС лише 1932 р., до 1938 р. він уже був шутцхафтлагерфюрером у жіночому таборі Ліхтенбург, пройшовши на цьому шляхи посади від заступника начальника охорони табору до ад'ютанта.

У серпні 1942 р. на посаді коменданта М. Кегеля змінив Фріц Зурен. Під його керівництвом у таборі стали функціонувати власні газова камера та крематорій, а смертність ув'язнених багаторазово збільшилася.

Повсякденним життям ув'язнених керував шутцхафтлагерфюрер. Його службові обов'язки включали підтримка «порядку, дисципліни та чистоти» у таборі, а також призначення покарань та перевірку чисельності в'язнів.

У здійсненні даних повноважень йому допомагали рапорт-, блок- та командофюрери. Серед інших шутцхафтлагерфюрерів Равенсбрюка найбільш значущою фігурою був оберштурмфюрер СС Йохан Шварцхубер, який довгий час відповідав за знищення в'язнів в Аушвіці. Він був переведений у жіночий концентраційний табір 12 січня 1945 р. для організації роботи газової камери [3, с. 25].

У віданні іншого табірного відділу – інтендантського – перебували питання, пов'язані з розміщенням, одягом, продовольчим постачанням ув'язнених та персоналу. Крім керівництва виробничими підприємствами, кухнею та іншими табірними установами, які забезпечували існування Равенсбрюка, інтендантський відділ розпоряджався грошима та майном в'язнів. Посаду голови цього відділу в Равенсбрюку в різні роки займали Хуберт Лауер та Курт Зейтц [63, s. 44].

Особливе місце у керівництві табору належало медичному та політичному відділам. Вони повинні були дотримуватися розпоряджень коменданта, працюючи з ним у «взаємній згоді» [75, s. 52].

Проте безпосередньо вони підпорядковувалися начальнику відділу Санітарного та гігієнічного стану концентраційних таборів Головного адміністративно-господарського управління та четвертого управлінню Головного імперського управління безпеки.

На чолі медичного відділу був перший табірний лікар [63, s. 45–46], до службових обов'язків якого належало медичне спостереження за персоналом, членами їхніх сімей, ув'язненими, перевірка санітарних умов у таборі та якості їжі.

Для лікування в'язнів на допомогу головному лікарю призначалися двоє медичних працівників, стоматологів, а також використовувалися ув'язнені з медичною освітою. Обстеження та лікування хворих ув'язнених здійснювалося в табірній лікарні – ревірі. Антоніна Никифорова – військовополонена, патологоанатом, яка працювала в Равенсбрюку за фахом, відзначала наявність до кінця 1944 р. семи відділень ревіру, що спеціалізувалися на різних захворюваннях [75, s. 55]. Впродовж більшої частини свого існування та для основної маси ув'язнених табірна лікарня була місцем селекцій, експериментів та примусової стерилізації.

Політичний відділ, як і медичний, займав особливе становище у таборі. Він відповідав не лише за допити в'язнів, за боротьбу з підпільною діяльністю ув'язнених, ведення та розгляд їх особистих справ, розподіл за категоріями, облік померлих та надісланих на роботу, але й вів спостереження за персоналом. Остання функція зводилася насамперед до розслідування випадків крадіжок майна та коштовностей, вилучених у людей, що опинилися в таборі, а також до припинення будь-яких зв'язків між представниками «вищої раси» та «найгіршим людським матеріалом» [63, s. 46–48].

У спогадах колишніх ув'язнених найчастіше як голова політичного відділу фігурував Людвіг Рамдор, який був лише одним із його співробітників.

До названих таборових відділів примикала охорона табору – спеціальні підрозділи СС «Мертва голова», прирівняні з 22 квітня 1941 р. до фронтових частин [33, с. 398]. У 1943–1944 рр. в Равенсбрюку та його філіях знаходилося близько 900 солдатів Ваффен СС, причому їх основна маса не підходила для військової служби через похилий вік. Подібна ситуація докорінно відрізнялася від часу створення «Мертвої голови», коли більшість есесівців були молоді [60, р. 23].

Провал плану «блискавичної війни» на Східному фронті, а також перспектива ведення затяжної війни призвели до модифікації системи концентраційних таборів. 1 лютого 1942 р. Освальд Поль реорганізував управлінську структуру СС в єдиний орган – Головне адміністративно-господарське управління (ВФХА), складовою якого стала Інспекція концентраційних таборів [74, р. 100]. Подібна реорганізація мала на меті максимальне отримання прибутку від застосування робочої сили ув'язнених, у той час як трудові ресурси Третього Рейху були практично вичерпані.

О. Поль писав Г. Гіммлеру з цього приводу: «Війна призвела до різкої зміни структури концтаборів та зажадала радикально переглянути їх завдання щодо використання інтернованих... Звідси випливає необхідність вжити певних заходів для того, щоб реформувати концентраційні табори, перетворити їх на більш пристосовані до вирішення економічних завдань установи.. » [23, с. 274].

Переорієнтація концентраційних таборів на функцію виробництва стала причиною появи восени 1941 р. у структурі їх управління нового елемента – відділу праці. Проте до 1942 р. ці відділи були націлені в першу чергу на експлуатацію в'язнів на окупованих територіях відповідно до будівельних програм. Лише з 1942 р. керівництво Головного адміністративно-господарського управління поставило перед відділами праці нове завдання – почати експлуатувати робочу силу ув'язнених насамперед на військові підприємства.

Більше того, з цього моменту керівництво концентраційних таборів почало відповідати за їхню рентабельність. Для ефективної реалізації намічених вождями Третього Рейху планів влітку 1942 р. О. Поль змінив 1/3 комендантів концентраційних таборів [63, s. 205].

Під час війни табірний пайок, що видавався в'язням, погіршувався з кожним роком. До 1944 р. ув'язнені отримували чашку чорного несолодкого замітника кави вранці, півлітра «супу» зі згнилих овочів в обід і ввечері, а також 200 г хліба. Наприкінці року цей і без того мізерний раціон харчування був ще більше урізаний [60, p. 28].

У подібній ситуації особливо важливу роль відігравали посилки, які в'язні могли отримувати з дому або від Червоного Хреста [25, с. 25–48]. Пізніше, на одному із судових процесів над керівництвом Равенсбрюка, табірний лікар П. Трейте та шутцхафтлагерфюрер І. Шварцхубер визнавали, що «харчування в таборі було недостатнім, щоб людина могла жити» [4, с. 44].

Табірна уніформа була одним із тих інструментів, які адміністрація Равенсбрюка використовувала не лише для деформації особистості ув'язнених, але й для постійного тиску на психіку жінок з метою контролю їх поведінкових та психологічних реакцій [46, s. 69].

До 1941 р. в'язні носили бавовняну сукню в смужку, хустку, сорочку, трико, іноді нижню спідницю, коротку куртку та пару дерев'яних черевиків. Все це вироблялося в ткацьких цехах самого жіночого концентраційного табору. Видавалася літня та зимова уніформа, яка пралася раз на два тижні у пральні.

Масова депортація жінок із окупованих нацистами європейських країн призвела до того, що з 1942 р. почала проявлятися нестача одягу. Така ситуація призвела до рішення табірної адміністрації дозволити використовувати жінкам той одяг, у якому вони прибули до табору, при цьому на неї повинні були наносити великі хрести [60, p. 30]. Проте навіть ці заходи, вжиті таборовим керівництвом, не допомогли основній масі в'язнів –

абсолютна їх більшість не мала до кінця 1944 р. – початку 1945 р. ні змінної білизни, ні теплих речей.

Отже, історія створення та функціонування табору Равенсбрюк демонструє цілеспрямовану еволюцію нацистської системи терору, спрямованої на тотальний контроль і знищення «небажаних елементів». Від перших жіночих таборів Морінген і Ліхтенбург до Равенсбрюка простежується формування централізованої мережі, підпорядкованої Інспекції концентраційних таборів.

Равенсбрюк став символом знущань над жінками – політичними в'язнями, військовополоненими, депортованими з усієї Європи. Тут відпрацьовувалися принципи табірної терору: примусова праця, нелюдські умови, голод, покарання, медичні експерименти.

Табір перетворився на частину економічної системи Третього Рейху, де людське життя оцінювалося лише через його виробничу корисність. Організаційна структура Равенсбрюка відображала бюрократичну точність нацизму, що приховувала механізми масового винищення за зовнішнім порядком. Равенсбрюк став трагічним свідченням деградації людяності під диктатурою.

1.2. Соціальний склад в'язнів: етнічні, політичні, соціальні аспекти

З 1939 р. нацисти депортували до жіночого концентраційного табору представниць більш ніж 20 окупованих країн. При цьому переважна маса в'язнів – як мінімум 70000 жінок – на додаток до табірному номеру отримувала особливе маркування – червоний вінкель (нашивка трикутної форми) [47, s. 33–34]. Тим вони позначалися нацистами як політичні вороги. Крім ув'язнених з політичних мотивів у Равенсбрюку також знаходилося близько 1100 кримінальних злочинців, що носили зелений трикутник.

Чорний вінкель був відмітним маркуванням як мінімум 5700 асоціальних жінок (повій, бродяг, жебрачок тощо) та понад 2500 циганок.

Більше 400 Свідків Єгови отримали в жіночому концентраційному таборі фіолетовий трикутник. І, нарешті, не менше 16000 євреїв носили на своїй уніформі жовтий вінкель [42, р. 212].

Серед національних груп ув'язнених найчисленнішою були польки. Вперше жінки з Польщі опинились у Равенсбрюку 23 вересня 1939 р. З квітня 1940 р. їхня депортація стала систематичною. Загальна кількість ув'язнених даної національності, що пройшли через табір за весь період його існування, за різними оцінками, варіюється від 34000 до 40000 осіб [47, s. 35].

Другою за чисельністю групою в'язнів були жінки з СРСР. У концентраційному таборі вони вперше з'явилися через кілька місяців після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз – у жовтні 1941 р. В основному ця підгрупа була представлена «східними робітниками», проте окремо слід відзначити жінок-військовополонених, які прибули до табору в ніч з 26 на 27 лютого 1943 р. До зазначених категорій примикали і часто змішувалися з ними жінки, вивезені з окупованих територій Радянського Союзу та спрямовані безпосередньо у табір, а також партизани [75, s. 150].

Крім польок і радянських жінок однією з найзначніших табірних груп були французьки. Історія їх депортації в Равенсбрюк почалася навесні 1943 р., коли упродовж року прибуло близько 20 ешелонів із в'язнями. У 1944 р. це число радикально збільшилося і становило понад 80 ешелонів [75, s. 150]. Причиною подібної жорстокої політики нацистів була в першу чергу боротьба з рухом Опору на території окупованої Франції, багато в чому зумовлена примусовою масовою мобілізацією французів на примусові роботи у Третій Рейх.

Крім названих вище категорій ув'язнених у табір у різні роки прибували представниці інших національностей та країн. Навесні 1940 р. у ньому опинилися 50 в'язнів із Чехословаччини. У липні 1942 р. нацисти доставили до Равенсбрюка жінок з чеського села Лідіце. У серпні 1941 р. до жіночого табору були депортовані перші в'язні з Югославії [42, р. 215].

Неповна інформація про загальну кількість ув'язнених, які пройшли через концентраційний табір Равенсбрюк призвела до того, що протягом десятиліть називалися різні цифри – від 123 000 до 130 000. Завдяки дослідженням з ідентифікації колишніх в'язнів Равенсбрюка була отримана точна інформація (причина арешту, вік, національність) як мінімум про 103 102 ув'язнених [47, s. 32–35].

Динаміка чисельності в'язнів Равенсбрюка свідчить про те, що їх кількість зростала рік за роком і досягла 1944 р. свого піку. Це пояснювалося кількома причинами. Стрімке просування радянських військ на захід змусило нацистське керівництво евакуювати ув'язнених з таборів, які розташовувалися на сході, вглиб Третього Рейху, в тому числі і в Равенсбрюк.

У 1944 р. жіночий концентраційний табір було депортовано декілька тисяч полячок із повсталі Варшави, а також єврейки з окупованих Угорщини та Словаччини [47, s. 18].

Жінки Равенсбрюка, які представляли 40 національностей із 20 європейських країн, відповідно до причин арешту зараховувалися нацистами до різних категорій ув'язнених. Так, до політичних в'язнів, що носили на уніформі червоний трикутник, табірне керівництво зараховувало не лише німкенів – членів опозиції, а й жінок із європейських країн, окупованих під час Другої світової війни. Свідки Єгови, які отримували під час реєстрації фіолетовий вінкель, і кримінальниці, чиє маркування було зеленого кольору складалися переважно з громадянок Німеччини та Австрії [60, р. 35].

Нарешті, асоціальних жінок (жебраків, волоцюг, повій) та циганок нацисти позначали чорним трикутником, а євреїв жовтим. При цьому слід пам'ятати, що розподіл ув'язнених жінок по табірних категоріях часом здійснювався нацистами дуже суб'єктивно. Аналіз боротьби за життя представниць різних категорій в'язнів дозволяє виділити групи ув'язнених, ідентичні нацистського маркування. Головним критерієм є стратегії виживання, які вибирала та чи інша фракція в'язнів Равенсбрюка [60, р. 36].

У 1939 році політичні в'язні не становили найчисленнішої категорії Равенсбрюка, однак до середини 1941 року їхня кількість зросла до 36%, а за весь період існування табору політичними вважали близько 80% ув'язнених [60, р. 76]. До них належали жінки з Польщі, СРСР, Німеччини, Франції – комуністки, соціал-демократки, члени скаутських і опозиційних організацій. Їх об'єднувала здатність створювати згуртовані групи, дотримуватись дисципліни та діяти за ієрархічним принципом, властивим партіям чи релігійним громадам [75, s. 83].

У перші роки існування табору політичні категорично відмовлялися співпрацювати з адміністрацією, вважаючи це зрадою ідеалів. Зміни настали 1940 р., коли чешка-комуністка Йожка Ябуркова ініціювала об'єднання представниць лівих поглядів різних національностей. У 1941 р. нацистське керівництво змінило тактику – політичних, передусім німецьких і австрійських комуністок, почали призначати на керівні посади у «самоуправлінні» табору. Це було пов'язано зі збільшенням кількості «неарійських» в'язнів, насамперед слов'янок із окупованих територій.

Політичних розміщували в «показових» бараках №1–2, які демонстрували Міжнародному Червоному Хресту прийнятні умови утримання. Вони самі ретельно дбали про чистоту, розуміючи загрозу епідемій. Гігієна і порядок ставали для них формою опору – засобом збереження самоповаги та довоєнної ідентичності, протиставленої нав'язаному образу «в'язня» [3, с. 5].

Політичні жінки мали досвід підпільної боротьби, організаційної роботи, що допомагало їм будувати взаємну підтримку і моральний спротив. Вони створювали мережі взаємодопомоги, ділилися їжею, ліками, підтримували інших морально. Їхня поведінка ґрунтувалася на колективізмі, вірності ідеалам, солідарності, що контрастувало з індивідуалістичними стратегіями асоціальних чи кримінальних в'язнів [71, s. 227].

Деякі політичні лідерки використовували адміністративні посади для допомоги іншим, хоча їхнє становище часто сприймалося неоднозначно. Так,

Елізабет Тиру, очолюючи поліцію з ув'язнених у 1942–1943 рр., з одного боку, виявляла жорстокість, а з іншого – допомагала жінкам вижити. У табірній реальності такі компроміси між мораллю і самозбереженням були неминучими: зрада, підкорення чи навіть зміна ідентичності ставали для декого способом вижити. Відомі випадки, коли політичні просили замінити червоний трикутник на фіолетовий – знак Свідків Єгови [43, р. 205].

Разом з тим серед політичних були й приклади духовного героїзму. Особливе місце займає Е.Ю. Кузьміна-Караваєва (мати Марія), яка, залишаючись монахинею, організовувала духовні бесіди, підтримувала співв'язнених, добровільно пішла в газову камеру, щоб не залишити жінок у самотності [3, с. 74]. Такі прояви віри й людяності ставали найвищою формою опору, що долала межі політичної ідентичності.

Політичні ув'язнені намагалися зберегти внутрішню гідність навіть у побутових дрібницях: у чистоті, спільних піснях, обговоренні новин, допомозі слабшим. Це був спосіб відновити соціальні зв'язки, зруйновані табірною системою, і водночас – підтвердження власного «я». Стратегії виживання політичних поєднували прагнення фізичного порятунку і духовного спротиву. Для них важливим було не лише вижити, а залишитися людиною.

Однак навіть серед політичних не всі змогли витримати випробування. Частина не змогла реалізувати свої стратегії – відбувалися самогубства, духовна деградація, асиміляція з поведінкою інших груп [4, с. 72]. Водночас саме ця категорія жінок заклала основу колективних стратегій опору і морального виживання в Равенсбрюку, передаючи власні цінності іншим і перетворюючи концтабір на простір не лише страждання, а й людського гідності [60, р. 39].

Серед ув'язнених Равенсбрюка окреме місце займала група Свідків Єгови – «біблійок» або «знавців Біблії». Більшість із них – німкені та австрійки – потрапили до табору вже згуртованими громадами, маючи попередній досвід ув'язнення в Морингені та Ліхтенбурзі. Їхня віра

забороняла присягу Гітлеру, участь у війні й роботу на військових підприємствах, що сприймалося нацистами як саботаж [64, s. 88].

На відміну від інших категорій, вони могли вийти на свободу, підписавши заяву про відмову від своєї віри. Такими можливостями скористалися одиниці: більшість залишалася непохитною [43, p. 203]. Їхній пацифізм і колективна відмова працювати в грудні 1939 р. стали причиною масових покарань – кілька сотень жінок тримали без їжі та тепла, забороняли звертатися до лікарні [43, p. 205]. Це була єдина велика акція спротиву Свідків Єгови до 1943 р., після якої в групі з'явилися ідейні суперечності: одні залишалися «фанатиками», інші – «поміркованими», схильними до пристосування [60, p. 42].

Найрадикальніших карали – били, саджали в бункер, позбавляли пайка. Частину з них відправили до газових камер Бернбурга або в Аушвіц [64, s. 90]. Однак навіть у період найжорстокіших репресій вони зберігали згуртованість і порядок. 6 січня 1943 р. Г. Гімлер видав наказ про використання їхньої праці у «нейтральних» сферах, що дозволило жінкам урятуватися й зберегти віру [60, p. 44].

Політичні в'язні відзначали їхню віру, готовність допомагати одна одній, ділитися навіть пайком. У бараках панували чистота і дисципліна; за спогадами Сільвії Сальвесен, там були навіть годинник і біблійні тексти. Свідки Єгови мешкали у «показових» бараках № 3 та № 17, які демонстрували міжнародним комісіям [70, p. 84].

Їхнє релігійне життя не припинялося: відбувалися таємні зібрання, обговорення біблійних текстів, хрещення у пральні. Для жінок, які шукали сенс і моральну опору, вступ до громади ставав порятунком. Як згадувала Надія Ярош, саме у таборі вона «знайшла сенс життя» [64, s. 91]. Свідки Єгови виглядали чистішими, спокійнішими, що викликало повагу. Деякі ув'язнені, прагнучи подолати відчай і відновити жіночність, приймали їхню віру – іноді навіть заради фіолетового трикутника, який означав належність до цієї групи.

Прийняття нової ідентичності часто забезпечувало не лише духовну, а й матеріальну підтримку – їжу, одяг, ліки. У грудні 1942 р. близько 300 Свідків Єгови із шести країн провели різдвяне зібрання, а в 1943 р. – поминальний вечір, де, за спогадами, вони «відчували себе як перші християни в катакомбах» [43, р. 207]. У їхній поезії та піснях звучали біблійні мотиви боротьби Єгови з сатаною, що зміцнювало віру і надавало подіям релігійного сенсу.

У 1943 р. вони створили збірник «Листи. Повідомлення для Свідків Єгови і попутчиків», який поширювався підпільно в Німеччині. У ньому засуджувався фанатизм і розколи всередині громади, що тлумачилися як «робота сатани» [70, р. 74]. Незважаючи на ці суперечності, вони залишалися найбільш згуртованою групою табору. Їхня солідарність, духовна віра й внутрішня дисципліна створювали моральний простір, який дозволяв зберігати людяність навіть у межах концтабору [43, р. 192–193].

Більшість жінок, зарахованих до категорії «кримінальниць і асоціальних», мали попередній досвід арештів і тюремного ув'язнення, що полегшувало адаптацію до табірної життя. Вони зазвичай походили з нижчих соціальних верств, мали низький рівень освіти, часто були рецидивістками або маргіналізованими жінками – повіями, жебрачками, безхатченками. Тому нацисти не сприймали їх як ідеологічних противників, а радше як представниць «соціально небезпечних» груп, які треба ізолювати [64, s. 51–60] (див. додаток Г).

До 1941 р. саме кримінальниці займали провідні позиції у табірному «самоуправлінні», що пояснювалося їхнім «арійським» походженням і готовністю до співпраці. Найвищою посадою була староста табору; серед восьми відомих власниць цього титулу дві – Марго Кайзер і Маріанна Шерінгер – були саме кримінальницями. Їхнє становище зміцнилося завдяки політиці нацистів, які робили ставку на «практичних» та жорстких адміністраторів, байдужих до ідеології [64, s. 51–60].

Для асоціальних та кримінальниць нацисти не були ворогами у політичному чи релігійному сенсі. Вони бачили у владі лише чергову силу, що прагнула виключити їх із суспільства. Конфлікти між цими групами та політичними чи релігійними в'язнями мали гострий характер і часто супроводжувалися боротьбою за позиції в табірній ієрархії, відмовою допомагати одна одній [43, р. 196]. Існуючі до арешту соціальні стереотипи лише посилювали відчуження.

З 1939 по 1941 рік адміністрація підтримувала кримінальниць і асоціальних, використовуючи їх для контролю над іншими в'язнями. Проте після зміни політики й посилення ролі політичних жінок ці категорії втратили привілейоване становище. Вони залишилися переважно на нижчих посадах – «штубових» або старших у бараках. Їхні житлові блоки були брудні й антисанітарні, що свідчило про відсутність організаційних навичок і колективної дисципліни.

Основною стратегією їх виживання було співробітництво з адміністрацією: доноси, агресія, залякування, підпорядкування інших жінок. Вони відтворювали моделі насильства, засвоєні раніше в суспільстві. За визначенням Е. Канетті, така стратегія – «нижча форма виживання», коли спасіння досягається шляхом умертвіння іншого. Насильство ставало знаком соціальної приналежності до «табірної аристократії» [23, с. 297]. У ролі старших і наглядачок кримінальниці мстилися суспільству за колишнє приниження.

Найжахливішим прикладом такої стратегії було масове вбивство єврейок у філіалі Будах, де жінки-кримінальниці та асоціальні, підбурені охороною, убили більшість підлеглих в'язнів. Командант Р. Гесс писав: «Зелені вбили всіх француженок-єврейок: душили, рубали сокирами, рвали на частини» [23, с. 297]. Навіть нацистське керівництво засудило цю подію, хоча вона чітко показала межу деградації людської поведінки в умовах табору.

Попри зовнішню схожість, асоціальні відрізнялися від кримінальниць. Вони були менш організованими, не мали спільного минулого, здатності до самоорганізації й внутрішньої ієрархії. Їх об'єднував лише досвід державного переслідування. Тому асоціальні діяли поодиночі, намагаючись здобути їжу, одяг, ліки, або пристосовуючись до табірних умов шляхом підкорення сильнішим.

Політичні в'язні, натомість, формували до асоціальних відверто вороже ставлення, часто приписуючи їм «аморальність» і «служіння нацистам». Як зазначає німецька дослідниця К. Шікорра, саме через негативний образ асоціальних політичні жінки зміцнювали власну групову ідентичність, протиставляючи себе «безпринципним» і «зрадженим». Тобто, асоціальні виконували в табірному суспільстві роль «інших», на тлі яких вибудовувалися моральні орієнтири інших груп [71, s. 227].

Серед кримінальниць іноді траплялися спроби формування внутрішньої солідарності. За свідченнями Е. Бухман, певну роль відігравала лідерка на ім'я Марта, яка навчала в'язнів хитрощам виживання – крадіжці, ухиленню від роботи, обміну пайками [23, с. 299]. Проте така «підтримка» була радше формою експлуатації слабших і не мала колективного характеру. Їхня групово-єдність ґрунтувалася на страху, а не на солідарності.

Асоціальні та кримінальниці не досягли рівня організованого опору, властивого політичним або релігійним групам. Їхні стратегії були суто індивідуальними, спрямованими на фізичне виживання, навіть ціною знищення інших. Вони залишалися найбільш ізольованими й суперечливими групами Равенсбрюка, уособлюючи моральну деградацію табірної системи та водночас її жертви.

До категорії «в'язнів за расовими мотивами» у Равенсбрюку належали єврейки, ромки та жінки, яких нацисти вважали «метисами» – напівєврейками або напівциганками. Їхнє становище в таборі було найважчим: ці жінки вважалися не лише соціально, а й біологічно «неповноцінними». Їм відмовляли в будь-яких правах, вони не підлягали

реєстрації як «повноцінні в'язні» й часто знищувалися без внесення до списків [60, р. 51–52].

Перші єврейки були доставлені до Равенсбрюка в 1942 р. з гетто Польщі, Чехії та Нідерландів. Багатьох направляли сюди перед депортацією до Аушвіца або Бернбурга. Умови їх утримання були катастрофічними – повна ізоляція, мінімальний пайок, заборона листування, відсутність медичної допомоги. В'язні цієї категорії перебували під постійним контролем СС і часто ставали об'єктом медичних експериментів, зокрема дослідів Гебхарда на кістковій і м'язовій тканинах [71, s. 229].

Ромки та циганки з'явилися в таборі після 1943 р., коли нацисти розпочали масові депортації з Німеччини, Угорщини та Польщі. Їх розміщували окремо – у так званому «циганському таборі» в Равенсбрюку та в його філіях. Смертність серед них була надзвичайно високою через голод, тиф і насильницькі стерилізації. Жінок використовували як об'єкти для експериментів з контрацепції та пересадки тканин. Більшість ромських дітей, народжених у таборі, загинула або була знищена одразу після народження [75, s. 137].

На відміну від політичних чи релігійних груп, в'язні за расовими мотивами практично не мали можливостей для самоорганізації. Їхні спроби вижити були індивідуальними: сховатися, змінити ім'я, прикинутися «арійкою» або отримати допомогу від інших в'язнів. Деякі єврейки, володіючи кількома мовами, намагалися працювати перекладачками або пралями, щоб уникнути транспортування до газових камер. Однак такі випадки були поодинокими і не могли врятувати більшість.

Іноді расові в'язні намагалися зберегти людську гідність через зовнішній вигляд – мили волосся, чистили одяг, співали пісні, розповідали одна одній про рідних. Ці дрібні жести ставали способом психологічного опору, поверненням до свідомості власної цінності. Деякі з них отримували допомогу від політичних або релігійних жінок, особливо від Свідків Єгови, які ділилися їжею і водою, ризикуючи життям.

Найвразливішою групою серед них були жінки-«метиски» – ті, хто мав одного «арійського» батька або матір. Вони мали більше шансів на виживання, оскільки могли приховати своє походження. Часто такі жінки опинялися в «нейтральних» робочих командах або навіть у «показових» блоках, якщо їхня зовнішність відповідала «арійському» типу. Проте загальна політика щодо «расово неповноцінних» залишалася незмінною: поступова ізоляція, виснаження і фізичне знищення [75, s. 140].

Особливо трагічною була доля дітей. Єврейських і циганських дівчат, народжених у таборі, одразу розлучали з матерями. Частину вбивали, частину передавали до дитячих експериментальних відділень, де випробовували нові медикаменти. Відомі випадки, коли жінки самі душили новонароджених, щоб позбавити їх страждань. Такий відчайдушний акт розглядався як остання форма материнської жертвності [38, s. 156–158].

На відміну від політичних і релігійних в'язнів, для яких виживання часто мало морально-ідеологічне підґрунтя, для расових ув'язнених воно зводилося до елементарного збереження життя. Їхні стратегії були найчастіше спонтанними, інстинктивними, позбавленими колективної структури. Вони полягали у намаганні залишитися непоміченими, уникнути транспортування або привернути співчуття інших. Проте навіть у таких умовах деякі з них зберігали внутрішню силу, допомагали слабшим і залишали свідчення про пережите.

Тобто, в'язні за расовими мотивами стали символом абсолютної безправності в системі нацистських концтаборів. Їхній досвід показує, що навіть у найекстремальніших умовах залишалися форми людського опору – через пам'ять, співчуття й материнську любов. Їхня боротьба за життя не мала політичного чи релігійного змісту, але саме вона найповніше виявляє сутність виживання «всупереч» [49, p. 29].

Отже, соціальний склад в'язнів Равенсбрюка відображав широту нацистської політики знищення – у таборі зібрали жінок понад сорока національностей і різного соціального походження. Їх поділ на категорії за

кольором трикутників символізував дегуманізацію та прагнення режиму зруйнувати будь-яку ідентичність (див. додаток Д).

Політичні в'язні виявили найвищий рівень організованості й духовного спротиву, створюючи мережі солідарності. Свідки Єгови, спираючись на віру, зберігали внутрішню гідність і колективну підтримку. Натомість кримінальні та асоціальні групи стали прикладом моральної деградації, спричиненої умовами насильства. Найбільш беззахисними були єврейки, ромки та «метиски», для яких боротьба за життя зводилася до елементарного виживання.

Мозаїка цих доль розкриває трагедію європейського жіноцтва в системі концтаборів, де навіть у нелюдських обставинах жінки зберігали людяність, віру й солідарність як останній прояв свободи.

1.3. Гендерний підхід до організації табору: роль жінок-наглядачок і специфіка репресій щодо жінок

Особливістю Равенсбрюку було те, що «зовнішню» охорону табору здійснювали чоловіки-есесівці, а «внутрішню» – жінки [74, р. 100].

В уніфікованій системі управління Равенсбрюку була ланка, що відрізняла його від чоловічих концентраційних таборів. Мова йде про жінок-наглядачок, які безпосередньо контактували із в'язнями. За весь період існування табору їх число становило 500–600 осіб. Будучи лише «помічницями» СС, вони все ж підлягали есесівській юрисдикції [75, s. 66].

На чолі жіночого персоналу табору стояла перша старша наглядачка, яка входила разом з іншим керівництвом до штабу коменданта і, крім того, була заступником шутцхафтлагерфюрера. Її повноваження полягали у отриманні відомостей від рядових наглядачок та ув'язнених про кількість в'язнів у таборі, необхідному продовольчому постачанні та передачі цих даних у різні відділи табору. Вона щодня проводила ранкові перевірки для наглядачок, на яких давала їм нові розпорядження та розпорядження. Старша

наглядачка керувала підбором кадрів із ув'язнених на допоміжні табірні посади. Нею ж здійснювався і загальний контроль за чистотою та порядком у бараках та на виробництві [75, s. 68] (див. додаток Е).

Така широка сфера повноважень перетиналася з обов'язками шутцхафтлагерфюрера, що не могло не призводити до конфліктів. Найбільшу популярність у зв'язку з цим набуло протистояння старшої наглядачки Йоганни Лангефельд та комендантів таборів Равенсбрюка й Аушвіца, в яких вона працювала [58, p. 96].

Уявляючи табір як місце «перевиховання» ув'язнених, старша наглядачка виступала за скорочення тілесних покарань. Крім цього, вона вимагала передати повноваження та статус шутцхафтлагерфюрера жіночого концентраційного табору у відання старшої наглядачки. Проте всі її спроби виявилися марними. Більше того, на початку 1943р. Й. Лангефельд було знято зі посади та заарештовано [58, p. 97].

Безпосередньою помічницею першої старшої наглядачки була її заступниця – друга старша наглядачка. У зв'язку зі зростанням чисельності ув'язнених у таборі ця посада була необхідна для поділу сфер діяльності та покращення управління концентраційним табором. Тобто, перша старша наглядачка більше уваги приділяла керівництву рядовими наглядачками, а друга – в'язнями [58, p. 98].

Розглядаючи склад рядових наглядачок, дослідники зазначають, що формування цієї категорії табірної керівництва відбувалося різними шляхами й у кілька етапів. Якщо до кінця 1942 р. жінки влаштовувалися працювати добровільно, розраховуючи на легку фізичну працю з гарною платнею та іншими соціальними гарантіями, то з початку 1943 р. відбувалося не лише вербування, а й примусове призначення до концентраційного табору. Ця тенденція призводила до зменшення числа переконаних нацисток серед наглядачок, а також пояснювала їх небажання жорстоко поводитися з в'язнями [58, p. 99].

Намагаючись переламати ситуацію, нацисти організовували в Равенсбрюку спеціальне навчання для наглядачок. З 1942 р. у ньому пройшли підготовку до 3500 жінок, які, ознайомившись із принципами «табірного порядку» та методами його застосування по відношенню до в'язнів (покараннями, попередженням саботажу тощо), прямували на роботу в інші жіночі табори чи філії. Тривалість навчання варіювалася та становила від тижня до півроку. Підготовленість наглядачок до самостійної діяльності перевірялася на спеціальних «іспитах», одним із завдань на яких було побиття в'язнів.

Колишня в'язень Равенсбрюку О.І. Нечитайло описала цю жорстокість наглядачок у своїх спогадах: «Ми не помітили, як підійшла до нас ауфзеєрка. Вона накинулася на мене і почала бити по голові так сильно, що в мене потемніло в очах, пішла кров із носа. Я побита валялася на вулиці, і вона нікому не дозволяла до мене підійти. Я не знаю, скільки часу я так лежала, але коли прийшла до тями, то очима нічого не бачила і вухами не чула» [15, с. 37]. Лише починаючи з 1944 р. через виникнення великого числа жіночих філій Головне адміністративно-господарське управління перерозподілило функції «освіти та забезпечення» наглядачок серед тих таборів, у яких вони мали працювати [62, с. 184].

Представлена структура нацистського апарату управління Равенсбрюку організовувала повсякденне життя в'язнів, формуючи простір, в якому вони жили, визначаючи якість і кількісні норми їхнього харчування, зовнішній вигляд уніформи. Тим самим адміністрація табору визначала ту дійсність, у якій жінкам доводилося виборювати виживання.

Блоки, де розміщувалися в'язні, складалися з двох частин, що називалися «штубами», в кожній з них була кімната для сну та прийому їжі. У центрі бараків знаходилася туалетна кімната та кімната для вмивання, які відокремлювалися від інших приміщень. Там же розташовувалося приміщення «блокової» – жінки з числа ув'язнених, старша у бараку. На ранній стадії існування табору в бараку розміщувалося близько 130 осіб,

тобто відповідно до кількості спальних місць на триповерхових нарах [23, с. 274].

Відома соціал-демократка М. Бубер-Нойман, яка опинилася в Равенсбрюку в 1940 р. після відбування терміну в одному з таборів ГУЛАГу відгукувалася про німецький концентраційний табір як про «палац» [60, р. 17]. Однак у під час Другої світової війни багаторазово збільшилася кількість депортованих в табір в'язнів. У результаті 1944 р. Равенсбрюк був переповнений ув'язненими і, незважаючи на розширення площі табору, в'язнів у бараках перебувало у кілька разів більше, ніж на початках [63, с. 205].

Одна з колишніх в'язнів Ольга Вайс Астор описувала своє прибуття в табір у цей час так: «Спочатку, коли ми прибули в Равенсбрюк, він був такий переповнений, що в'язні не мали місця у бараках. Незважаючи на те, що блок міг вмістити 200 в'язнів, у ньому було 2000 жінок. Ми лежали від чотирьох до шести на нарах без матраців, як вилки чи ложки, які ви кладете разом. Якщо один рухався, усі рухалися. Один повертався, всі поверталися» [69, р. 84].

Простір табору, у тому числі й простір бараків, був неоднорідним з погляду безпеки для ув'язнених. Серед приміщень, що розташовувалися на території Равенсбрюку, особливо виділялися штраф-блок та бункер, які використовувалися табірним керівництвом для покарання в'язнів.

Штраф-блоком називали барак, обгороджений колючим дротом із дверима, що закривалися на замок та забитими вікнами. Опинитися в ньому могла будь-яка жінка, яка, на думку табірної начальства, зробила той чи інший «проступок» (розмовляла з чоловіком, не виконала норму на роботі, ходила по табору без номеру тощо).

Час перебування у штрафному блоці був різним – від одного місяця до двох років. Позбавлення можливості листування з рідними, розподіл на найбруднішу та найважчу роботу, скорочення табірної пайки наполовину,

призначення 25 ударів батоном – це лише невеликий спектр покарань, які супроводжували розміщення у цьому блоці.

Крім того дуже гнітюче на в'язнів вплинув хаос, що панував у штраф-блоці. Його причину багато в'язнів, що перебували там з політичних мотивів вбачали у поведінці кримінальниць та представниць так званих асоціальних категорій [60, р. 228-230].

Більш жорстокі покарання застосовувалися стосовно жінок у бункері. Він являв собою кам'яну двоповерхову будівлю, розділену на кілька десятків одиночних камер, кожна з яких було невеликого розміру. Іноді в одну камеру поміщали відразу кілька в'язнів, у результаті вони не мали можливості ні лежати, ні пересуватися. Їжа складалася з води та хліба, і лише раз на чотири дні жінки отримували щось подібне до супу.

У бункері з особливою жорстокістю застосовувалися покарання у вигляді ударів батоном, число яких варіювалося від 25 до 100. Даний вид ексекцій здійснювався спочатку наглядачками, пізніше спеціально підібраними ув'язненими – в основному кримінальницями у присутності таборового лікаря, коменданта чи його заступника.

Насильство щодо в'язнів виявлялося відразу після прибуття жінок у табір, коли вони піддавалися дезінфекції у так званих «лазні». До цієї процедури входило одержання таборового одягу після холодного душа та гоління волосся на тілі та голові. Згодом в'язні могли бути покарані за певні «провини» і знову піддатися примусовій стрижці волосся. Це вторгнення в простір тілесності було надзвичайно болючим для жінок [75, s. 504].

Спотворені голови жінок, що втратили волосся, які традиційно сприймалися як символ привабливості та жіночої індивідуальності, мали, за задумом нацистів, служити для деперсоналізації в'язнів. Сприйняття подібної процедури як насильства над особистістю ставало для жінок тією причиною, через яку колишні в'язні мстили наглядачкам, обриваючи їх налісо після звільнення у квітні 1945 р.

Досвідом, що травмував жінок, посилював те, що вони вже пережили після прибуття до табору, був гінекологічний огляд лікарем-есесівцем у «лазні». Цей медичний огляд загрожував насамперед небезпекою венеричних захворювань, бо всі що надходили, незалежно від стану їхнього здоров'я, оглядалися з допомогою тих самих інструментів [5, с. 413].

Важливо відзначити, що вся процедура надходження жінок до табору супроводжувалася присутністю чоловіків есесівців, котрі не лише спостерігали за оголеними жінками, але й непристойно коментували те, що відбувалося [81, s. 77]. Наявність чоловіків ображала почуття жінок, для більшості яких скромність була одним з обов'язкових компонентів моделі поведінки в досить патріархальних суспільствах довоєнного часу. Багато в'язнів ніколи не бачили оголеними навіть своїх матерів, сестер, не говорячи вже про сторонніх жінок і тим більше чоловіків. Ситуація, що складалася після прибуття в Равенсбрюк, безумовно, викликала в ув'язнених почуття сорому та приниження. Відчутий психологічний тиск по-різному, але все ж таки дуже негативно впливав на всі групи в'язнів [52, s. 53]. Лише повії вже мали у своєму житті досвід примусових медичних перевірок, у тому числі у присутності чоловіків, тому в концентраційному таборі вони, в основній своїй масі, відчували лише загрозу невизначеності щодо майбутнього [71, s. 138].

Табірна уніформа була не лише фактором початкової деморалізації в'язнів після прибуття до табору. Будучи символом табору, вона постійно впливала на ув'язнених, нагадуючи їм про їхню приналежність до цього простору і відокремлюючи їх тим самим від зовнішнього світу. Одночасно уніформа служила задля нівелювання індивідуальних відмінностей у зовнішньому вигляді жінок [37, s. 95].

Стрес, антисанітарні умови проживання, погане харчування, а також важка фізична робота негативно впливали на організм в'язнів. Одним із наслідків ставало зникнення менструації. За свідченнями колишніх в'язнів, аналогічний результат міг досягатися також за допомогою застосування

спеціальних хімічних речовин – препаратів, які або підмішувалися їм у їжу, або вводилися у вигляді ін'єкцій [37, s. 96]. Подібне порушення менструального циклу було характерним для більшості ув'язнених. Винятком були лише жінки, які співпрацювали з таборовою адміністрацією та в силу цього мали більш стерпні умови життя.

При цьому сам факт наявності чи зникнення менструації міг по-різному сприйматися жінками. З одного боку, ті в'язні, у яких зберігався менструальний цикл, не тільки відчували дискомфорт у зв'язку з відсутністю елементарних гігієнічних засобів, а також каралися наглядачками або старшими ув'язненими в бараках через нездатність приховати від оточуючих природну складову життя жіночого організму. З іншого боку, в'язні, у яких менструація пропадала, хоч і мали деякі переваги в таборовому побуті, переживали страх перед можливою нездатністю народити дитину після визволення.

До деструктивних психологічних та фізичних факторів впливу на в'язнів у Равенсбрюку додавалася важка фізична праця. Робота, що виконувалася в'язнями (наприклад, розвантаження піску, рубання дерев, мощення вулиць тощо), часто була непосильною для жінок. Перевантаження, що виникали, були не тільки причиною зникнення менструації або виснаження вони призводили до тяжких травм, наслідки яких давалися взнаки протягом всього життя жінок.

Особливе місце в історії концентраційного табору Равенсбрюк займає тема роботи в'язнів у нацистських борделях різного типу для СС, вермахту, робітників примусової праці та в'язнів чоловічих концентраційних таборів. Публічні будинки відрізнялися не тільки різними умовами життя в них жінок, що зумовлювалося раніше всього контингентом відвідувачів, а й завданнями, що ставили перед ними нацисти [52, s. 55].

Так, на борделі для солдатів та офіцерів вермахту покладалася функція боротьби з гомосексуалізмом та венеричними захворюваннями у армії. Борделі для чоловіків, примусово вивезених на роботу до Німеччини, мали

сприяти підвищенню продуктивності праці та виключити статеві зв'язки іноземців з німецьким населенням. Публічні будинки для СС сприяли, по всій ймовірності «відпочинку» представників «арійської» раси. І, нарешті, борделі, що з'явилися в 1942 р. при чоловічих концентраційних таборах, мали стимулювати роботу в'язнів на підприємствах та продовжувати політику [37, s. 125–127].

Основний контингент жінок, які вирушали на роботу в борделі, що формувався у Равенсбрюку, складався не тільки з колишніх повій, а й із представниць інших таборових категорій. Головними критеріями для відбору у борделі служили як сексуальний досвід жінок, так і їх здоров'я, краса [37, s. 128].

У більшості випадків жінок примушували до роботи у борделях. Табірна адміністрація також могла обманювати в'язнів, особливо на ранніх етапах існування публічних будинків, обіцяючи жінкам гарну зарплату, житло, їжу, одяг і, що особливо важливо, свободу після шести місяців роботи.

Колишня в'язень табору Е. Бухман так описувала відбір в'язнів у борделі: «У лазареті Равенсбрюка їх виводили напоказ роздягненими, і есесівські офіцери сортували їх. Звичайно, справа не обходилася без цілого потоку найбільш огидних і похабних дотепів. В'язні мали доводити свої «здібності», оповідаючи про свій досвід» [4, с. 77].

«Сутеніло... В „лікарні” роїлось від в'язнів-пацієнтів. Ліжка були заповнені людськими кістяками, всі вони виглядали неначе б то були того самого віку. Голова, як крихкий череп, у якому очі займають майже ціле обличчя. Жовтавого кольору шкіра, обвисла, часто засіяна чиряками. Деякі намагаються звільнити себе від кошмару; починають плакати та оповідати про знущання, голод, смерть... інші – мовчазні, замкнені в собі. На сіннику по троє осіб. Часто живі лежали коло трупа та в безсиллі не могли зголосити „сестрам” про такі випадки. Трохи міцніші виштовхували мертвяка з сінника, який з тріском падав на долівку. Це для дещо міцніших хворих здавалось

єдино правильним явищем – не морочитись з мертвою людиною, а тим самим придбати собі більше місця на сіннику. За таку „провину” сипалась гідка лайка наглядачок, побиття по лиці, заборона їжі та води на цілий день» [38, с. 40], – так згадує Ольга Фроляк Еліяшевська перебування в табірному лазареті.

Намагаючись уникнути суворої табірної дійсності, багато в'язнів вірили обіцянкам адміністрації та погоджувалися, тим більше що нацисти зверталися передусім до ув'язнених, які перебували у абсолютно тяжкому становищі. Абсолютна більшість в'язнів, що опинилися у борделях були змушені терпіти знущання есесівців.

Переважна більшість жінок, заразившись венеричними захворюваннями або завагітнівши, поверталася до Равенсбрюка. Пізніше, коли інформація про те, що відбувалося в борделях набула поширення, жінки намагалися будь-якими способами уникнути потрапляння в публічні доми [4, с. 78].

Фізичне насильство, яке було основним та перманентним методом деперсоналізації особистості в'язнів, а також руйнування їх статевої ідентичності, спостерігалось на всіх етапах табірної життя жінок. Це насильство виражалось в щоденних багатогодинних перекличках в'язнів, направленні їх у штраф-блок і бункер, де крім скорочення пайка з 1940 р. застосовувалося також покарання у вигляді ударів батоном [37, с. 129].

Одна з колишніх в'язнів, М. Велькерт, згадувала, що після побиття комендант табору разом зі своїми найближчими співробітниками змусив її і ще кількох в'язнів «вишикуватися в ряд, нахилитися і підняти спідниці». Все це супроводжувалося цинічними зауваженнями та знущаннями. Іншою демонстрацією абсолютної влади СС були згвалтування ув'язнених. Вторгаючись у інтимну сферу в'язнів, есесівці принижували жінок, завдавали серйозних травм їхньому психічному та фізичному здоров'ю [69, р. 213].

Особливе місце в історії Равенсбрюка займали операції зі стерилізації жінок, що проводилися К. Клаубергом та Х. Шуманом на початку 1945 р.

Досліди К. Клауберга ґрунтувалися на введенні в живіт жінок ін'єкцій сульфату барію та суміші формаліну з новокаїном. Вони були визнані недостатньо «ефективними», бо в'язні після них довго хворіли і не могли працювати на підприємствах. На відміну від К. Клауберга Х. Шуман застосовував для стерилізації рентген, що призводив до сильного опромінення ув'язнених [69, р. 214].

Протягом 1945 р. у Равенсбрюку було стерилізовано від 70 до 140 в'язнів. В основному операціям піддавалися циганки. При цьому жінкам доводилось писати заяву про добровільність своєї згоди на стерилізацію, яка, за обіцянками лікарів могла забезпечити звільнення з табору. Тим не менше і після операції в'язні свободу не отримували. Тобто, жорстока дія ззовні призводила до руйнування однієї з основних складових гендерної ідентичності жінок уявлення себе як матері [4, с. 158].

Однак звернення до питання про становище жінок у концентраційному таборі Равенсбрюк буде не повним без розгляду тих методів, за допомогою яких в'язні намагалися зберегти свою гендерну ідентичність [69, р. 214].

Наприклад, деякі з ув'язнених, що прибували в табір, зверталися до різних методів психологічного захисту вже під час процедури відвідування «лазні». Колишня в'язень А. Бруха згадувала, як вона змушувала себе уявити навколишню дійсність у вигляді театральної постановки, у якій вона бере участь, спостерігаючи за дією з боку [60, р. 34]. Інша ув'язнена у своїх мемуарах згадувала слова старої французьки, борця Опору, яка навіювала: «Діти, есесівець – це не чоловік і не людина. Він для мене ящик» [37, с. 84]. Під її впливом дівчата проходили повз есесівців, не сприймаючи те, що відбувалося, так негативно, як це могло б бути. У деяких випадках фактором, що пом'якшував шок табірної «ініціації», ставав юний вік дівчат, а отже, і незавершеність процесу становлення жіночої ідентичності [60, р. 35].

В'язні Равенсбрюка боролися за збереження своєї зовнішньої жіночності та індивідуальності. Усі жінки з особливою ретельністю дбали про своє волосся, використовуючи рідкісну можливість помити голову,

розчесатися або навіть створити подобу зачісок [6, с. 158]. Ув'язнені намагалися також видозмінити уніформу, наприклад, пов'язавши хустку або фартух трохи інакше, ніж належало, додавши позатабірні елементи до таборового одягу, зокрема – спідня білизна. Крім цього, в'язні обмінювали на хліб такі рідкісні у концентраційному таборі речі, як помаду або рум'яну [60, р. 36], підкреслюючи тим самим, хоча б зрідка, пріоритет жіночності над вітальними потребами у їжі.

Окрему увагу привертають ті види праці, які полегшували можливість реалізації стратегії збереження в'язнями власної гендерної ідентичності. В даному випадку яскравими прикладами були німкені – Свідки Єгови та деякі ув'язнені з політичних мотивів. Якщо перші часто працювали прибиральницями, доглядальницями чи нянечками у будинках есесівців, то інші могли працювати у будинках адміністрації. Постійний контакт з табірним керівництвом дозволяв цим групам в'язнів зберігати волосся, чисто одягатися, приймати душ, а також розміщуватися в спеціальних бараках [60, р. 38].

Подібні переваги могли мати і дівчата, які погоджувалися на сексуальні контакти або примушувалися до них есесівцями та ув'язненими. Однак інші в'язні ставилися до цього негативно, що пояснювалося не заздрістю до їх зовнішнього вигляду, а фактом згоди на таку специфічну «співпрацю» із ворогом.

Відповідно до нацистської ідеології праця жінок на промислових підприємствах характеризувалася як низькокваліфікована та трудоемка [36, р. 72–75]. Саме це дозволило есесівській фірмі «Текслед» уникнути впровадження складних верстатів у цехах для ткацького виробництва та обмежитися хоч і більш модернізованими, але все ж таки швейними машинами. У результаті жінки не тільки здійснювали зрозумілу та прийнятну для них роботу, а й «Текслед» мав постійний прибуток. Фірми, які використовували працю чоловіків-в'язнів, були зобов'язані застосовувати

високотехнологічне обладнання і таким чином часто прирікалися на невдачу, бо в'язні не могли освоїти подібну техніку [36, р. 76–78].

Відновленню та підтримці жіночої ідентичності могли сприяти і контакти в'язнів з чоловіками-есесівцями, в'язнями чи представниками цивільного населення. Небезпека жорстокого покарання за зв'язок «арійців» з «недолюдьми» не виключала інтимних зв'язків есесівців із ув'язненими-жінками, обидві сторони були змушені лише тримати це у суворому секреті [37, с. 149–152]. З боку в'язнів така близькість могла використовуватися як засіб виживання.

Крім того, жінки намагалися спілкуватися з представниками чоловічого відділення, що існувало у Равенсбрюку. Хоча подібні спроби жорстоко припинялися наглядачками, проте деяким в'язням вдавалося встановлювати листування між двома частинами табору [6, с. 147]. Нестача чоловічої уваги сприяла тому, що німці-майстри на фабриках при таборі, тобто представники держави-ворога, які виявляли до в'язнів симпатію, запам'ятовувалися останніми майже завжди дуже позитивно [60, р. 39].

Колишня в'язень Равенсбрюка О.І. Нечитайло згадувала: «Я потрапила до одного майстра – Франца, в цех. Він був дуже гарною людиною. Він усе казав мені: «Ліна, коли повернешся додому, пришли мені кримського тютюну». Я б звичайно, це з задоволенням зробила, але в цей час Сталін нас вважав зрадниками батьківщини, тож я нічого не могла зробити. Але ж він мені двічі рятував життя» [6, с. 147].

Жінки намагалися зберегти в таборі ті гендерні ролі, які мали у суспільстві до потрапляння до Равенсбрюка. Характерним прикладом прояву ролі домогосподарки було написання та обговорення рецептів різних страв, що мали місце всупереч небезпеці жорстокого покарання та труднощів у добуванні паперу чи засобів для письма [69, р. 208]. Ці рецепти також підтримували почуття жіночності в'язнів, допомагаючи реконструювати своє минуле та мріяти про майбутнє.

Вміння організувати домашнє господарство, тобто економити їжу, утримувати одяг чистим, боротися з інфекційними захворюваннями – все це полегшувало створення всередині табірних категорій мікрогруп, які у жінок, на відміну від чоловіків-в'язнів, були більшою мірою схожі на «сім'ї» [69, р. 209]. Такі мікрогрупи, що ґрунтувалися на різних принципах – кровній спорідненості, спільній національності, дотабірній дружбі, політичних поглядах, вірі тощо – були однією з основних умов виживання в концентраційному таборі, способом збереження групової ідентичності та протистояння атомізації індивідів.

Безумовно, стосунки, що виникали у табірних «родинах», носили в основному платонічний – дружній або споріднений характер, проте досить широко були поширені і лесбійські сексуальні контакти. Причому вони мали місце не лише у середовищі нібито асоціальних жінок, а й у інших табірних групах, а також між так званою табірною «елітою» та в'язнями [65, s. 59].

Колишня в'язень Равенсбрюка, полька В. Полтавська, опинившись в одному блоці з так званими асоціальними, вперше у житті побачила лесбійство. Вона не могла роздягнутися перед сном, бо соромилася через те, що багато жінок спостерігали за її наготою. У своїх мемуарах вона писала, що жінки, які виконували роль чоловіків у лесбійських парах, відповідним чином одягалися, робили зачіски і навіть імітували чоловічий тембр голосу. Надалі багато в'язнів пропонували їй подібні стосунки, від яких вона відмовлялася, проте дана ситуація пригнічувала її ще більше, ніж голод та важка фізична праця [65, s. 60].

У той же час інтимні зв'язки з есесівцями і лесбійство могли не лише певною мірою бути шляхом протистояння процесу руйнування жіночої ідентичності, але й способом отримання додаткових матеріальних переваг – одягу, їжі тощо. Крім того, лесбійські зв'язки могли бути закономірним підсумком відсутності протягом багатьох років психологічної та фізіологічної любові з боку чоловіків.

Особливе місце у житті в'язнів займали діти, які народжувалися в Равенсбрюку, привозилися до табору чи залишалися на свободі. Направлення вагітних жінок до концентраційних таборів було заборонено. Нацистський наказ від 6 травня 1943 р. підтверджував цю заборону, ґрунтуючись на тому факті, що у концентраційних таборах не було спеціальних умов прийняття пологів [37, s. 250].

Жінки повинні були перевірятися лікарями не лише на наявність венеричних захворювань, а й на вагітність. Як відзначала німецька дослідниця Б. Павелке, деяких жінок, у яких при подібному дотабірному обстеженні було встановлено факт вагітності, направляли до лікарні у Темпліні і лише потім у Равенсбрюк.

Якщо ж пологи відбувалися в самому таборі, у так званому ревірі – табірній лікарні, то, за свідченнями колишніх ув'язнених, в'язням або робили примусовий аборт, або лікарі вбивали дітей відразу після народження. Німецька комуністка Ш. Мюллер описувала один із прикладів подібної жорстокості: «Раптом входить старша медсестра з новонародженим на руках. Кочегар відчиняє дверцята топки, і медсестра, кинувши в топку немовля, що рухає ручками і ніжками, мовчки повертається і йде. У мене серце зупинилося від жаху, а та кочегар байдуже каже: «Ти що так дивишся? Вона це часто робить»» [37, s. 251].

Проте у зв'язку з частковим зменшенням кількості гетто на Сході, а також після Варшавського повстання до Равенсбрюка прибувало дедалі більше вагітних жінок. У результаті у вересні 1944 р. у таборі почав функціонувати так званий блок для пологів. Саме там була спеціальна книга, яка фіксувала новонароджених-в'язнів, у якій аж до квітня 1945 р. – часу звільнення Равенсбрюка – було зафіксовано 560 дітей [37, s. 252].

Крім новонароджених у Равенсбрюку опинялися і неповнолітні ув'язнені. Кількість дітей віком до 16 років, привезених до табору з батьками, родичами чи на самоті, становила 881 особу. Серед них були і діти з Радянського Союзу. У спогадах колишніх в'язнів зазначалося, що наприкінці

1944 р. до Равенсбрюка було доставлено 12–13 дітей, які лише завдяки вимогам радянських військовополонених, які направили до керівництва табору своїх представників, були розміщені разом з ними у блоці. Враховуючи те, що додаткові порції харчування на неповнолітніх в'язнів не виділялися, а умови для виживання були вкрай важкими, ув'язнені все ж таки намагалися забезпечити їм їжу, відпочинок, одяг і навіть іграшки, стаючи для них так званими «табірними матерями».

Основною причиною появи такого роду феномена був материнський інстинкт, завдяки якому в ув'язнених з'являлася мета життя – порятунок дитини, отже, вибудовувалась і відповідна стратегія виживання. Цьому не могли перешкодити жодні заборони та перешкоди з боку табірної керівництва, які виражалися, наприклад, у відмові видавати окремий пайок для дітей. Після війни деякі з цих жінок усиновили дітей, яких вони рятували в Равенсбрюку [69, s. 210].

Не можна не відзначити, що якщо у жінок поза табором залишалися діти, то вони також могли бути сенсом усіх зусиль, спрямованих на виживання в екстремальних умовах Равенсбрюка. Водночас розставання з дитиною ставало іноді джерелом розпачу та втрати надії на майбутню зустріч. Чим довшою була розлука з дітьми, тим менш значущими вони були для багатьох в'язнів як смислоутворююча основа виживання. В умовах табору жінки часто взагалі могли концентруватися тільки на собі, витісняючи зі свідомості наявність у житті дитини [37, s. 289].

Отже, гендерний аспект функціонування Равенсбрюка розкриває подвійність ролі жінки у системі нацистських таборів – як жертви й як співучасниці репресій.

Наглядачки, що проходили «навчання жорстокості», перетворювалися на інструмент влади, втрачаючи емпатію та жіночність. Для ув'язнених жінок табір став простором не лише фізичного знищення, а й руйнування гендерної ідентичності: приниження, насильство, стерилізація, примусова проституція.

Водночас саме в цих нелюдських умовах вони шукали способи зберегти себе – через підтримку, турботу, зовнішній догляд, молитву, «табірні родини». Материнський інстинкт, дружба й навіть дрібні жести жіночності ставали актами спротиву. Равенсбрюк постає не лише символом страждання, а й свідченням незламності жіночого духу, який, попри все, зберіг гідність, людяність і віру в життя.

РОЗДІЛ 2.

ДОЛЯ УКРАЇНОК У СИСТЕМІ НАЦИСТСЬКИХ КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРІВ

2.1. Українки серед в'язнів Равенсбрюка: кількісні та соціальні характеристики

Однією з найтрагічніших сторінок історії Другої світової війни стала доля українок, які опинилися у системі нацистських концентраційних таборів. Серед цих таборів особливе місце посідав Равенсбрюк – головний жіночий концтабір Третього Рейху, куди потрапляли жінки різних національностей, зокрема й українки. Їхнє становище, як і в інших таборах смерті, визначала не лише етнічна, але й соціальна, політична та релігійна належність.

Друга світова війна створила гігантську систему таборів і примусової праці, у якій опинилися мільйони людей. За підрахунками дослідників, «упродовж Другої світової війни на території нацистської Німеччини та на окупованих Рейхом землях працювало приблизно 13,5 млн чоловіків, жінок і дітей з 26 країн Європи. З них понад 4,5 млн були військовополоненими та майже 8,5 млн становили цивільні робітники та в'язні концентраційних таборів»[27, с. 15].

Цей масштаб свідчить, що жертви гітлерівського режиму походили з усіх куточків Європи, а українці – серед них одна з найчисельніших груп, що опинилася у системі «німецьких млинів смерті».

Разом із чоловіками українки ставали частиною загального потоку депортованих, проте у табірній статистиці їхня національна належність часто була стерта. Як зазначає В. Становська, «Україна не була незалежною державою, тож СС не визнавали українців як окрему націю. Уродженці радянської України у табірній статистиці проходили як громадяни СРСР. Усіх їх нацисти позначали літерою R – «росіяни». Західних українців

ідентифікували як Р – «поляків»... Лише група українських націоналістів у концтаборі Аушвіц домоглася, щоб їх визнали як українців» [27, с. 16].

Цей факт має принципове значення для істориків, адже пояснює, чому точна кількість українок, ув'язнених у Равенсбрюку, досі залишається невизначеною. Формальна відсутність етнічного маркування «U» («Ukrainerin») у табірних документах зумовлювала статистичне «зникнення» українок серед «радянських» або «польських» жінок.

З архівів і свідчень українських в'язнів, зібраних Українсько-канадським дослідно-документаційним центром, відомо про 5000 українок [15, с. 10]. Серед депортованих до Равенсбрюка багато з них були позначені в реєстраційних списках як «Soviet Union / Ukraine». Наприклад, справа Ольги Титаренко (Сосновської, 1925–2000 рр.) фіксує її як «Soviet Union/Ukraine, forced labour for Siemens, Hall 3» [15, с. 7].

Із наведених матеріалів видно, що більшість українок були молодими – 18–30 років, походили з Волині, Галичини, Київщини, Полтавщини й Донбасу. Вони потрапляли до табору після спроб утечі з оstarбайтерських місць праці або за підозрою у «саботажі» на підприємствах [15, с. 8].

Як уже зазначалося, за даними іншого автора, у Равенсбрюку утримувалося понад 103 тисячі жінок із 40 націй, переважно польки, радянські громадянки, німкені та французенки [14, с. 30]. Українки переважно входили до категорії «радянських» в'язнів, тому їхню кількість можна оцінювати кількома тисячами осіб. Серед них були колишні оstarбайтерки, членкині націоналістичного підпілля, медсестри та військовополонені з Червоної армії [18, с. 117].

Попри це, соціальний портрет українок у таборах смерті можна реконструювати й за непрямыми свідченнями. Серед них переважали оstarбайтерки, насильно депортовані до Німеччини, учасниці визвольного руху, а також цивільні жінки, звинувачені у «співпраці з партизанами» чи «політичній неблагонадійності». Проводячи паралелі з іншими таборами, як підкреслює В. Становська, українці були «однією із чисельних етнічних груп,

які потрапили до концтабору Аушвіц-Біркенау. Проте були чи не єдиною етнічною групою, котру зсередини було поділено на підгрупи на підставі довоєнної державної приналежності» [27, с. 17].

Так само і в Равенсбрюку українок подекуди відносили до «радянських» чи «польських» в'язнів, що позначалося на умовах утримання та ставленні адміністрації.

Попри відсутність точної статистики, наявність українок у Равенсбрюку підтверджують архівні матеріали – зокрема фотографії інтернованих українських жінок, що опубліковані в роботі С. Арістова [14, с. 240]. Вони були позначені як «радянські громадянки», однак ідентифікували себе українками.

«Навіть у селі діти та молодь не були захищені від нападів німців. На початку жовтня 1942 року, у віці 15 років, мене заарештували на вулиці, посадили в один із багатьох залізничних вагонів і вивезли до Німеччини. Під Штутгартом я працювала на примусових роботах у Bosch, доводилося дванадцять годин на добу пробивати та свердлити за верстаком», – згадує Шура Терлецька [15, с. 22].

Серед документованих випадків особливо вирізняється історія Дарії Гнатківської-Лебедь («Ода»), медсестри з Волині, заарештованої гестапо у 1943 р. Вона пережила катування, була етапована через тюрми Львова й Берліна до Равенсбрюка, де стала однією з ініціаторок самоорганізації українок [15, с. 5].

За даними архіву Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в таборі серед українок виділялися декілька соціальних груп: селянки та робітниці (остарбайтерки), інтелігенція й учасниці визвольного руху. Більшість із них опинилися в таборі через спроби втечі з примусових робіт, підозри в політичній діяльності чи через арешти гестапо на окупованих територіях України. Саме так потрапили до Равенсбрюка відомі в'язні – Дарія Гнатківська-Лебедь, Віра Франко, Євгенія Клем, Лідія Марцюк-Укарма

та інші. Їхні свідчення підтверджують активну роль українок у взаємопідтримці та підпільних мережах.

Важливою рисою табірної життя українок стала їхня схильність до солідарності та взаємодопомоги. Навіть у нелюдських умовах жінки створювали неформальні групи підтримки, об'єднані за місцем походження або політичними переконаннями. У праці В. Становської наголошено, що «підпільні мережі виникали «знизу», поступово налагоджувалися контакти, за допомогою яких уникали роботи, роздобували додаткову пайку їжі, знаходили фізично легшу роботу» [27, с. 17–18].

Подібні мережі існували і в жіночих таборах, зокрема в Равенсбрюку, де українки обмінювалися їжею, речами, інформацією та моральною підтримкою. Така «низова» самоорганізація була формою тихого опору системі й давала жінкам шанс на виживання.

В'язень – Ірина Б'єнко-Шуль – свідчить, що в Равенсбрюку українки, поляки й французьки створювали спільні кухонні групи, ділили пайки та підтримували одна одну. За її словами, «лише спільність жінок рятувала від божевілля» [15, с. 12].

Віра Еліяшевська (Фроляк) підкреслює, що українки не лише виживали, а й зберігали свою національну ідентичність: «вони співали українських пісень, молилися, ділилися спогадами про рідний край, навіть у табірних бараках» [15, с. 14].

За свідченнями Т. Пастушенко та Б. Штребеля [18, с. 114–116], українки в Равенсбрюку були серед наймолодших в'язнів (18–25 років), з низьким освітнім рівнем і селянським походженням. Багато з них зазнали подвійної дискримінації – як жінки і як слов'янки, що вважалися «нижчою расою». Відтак нацистська гендерно-расова ієрархія породжувала високий рівень насильства й приниження стосовно українок.

Особливої уваги заслуговує гендерний аспект табірної досвіду. У таборах, де утримували жінок, форми насильства мали свою специфіку: від сексуального приниження до примусової стерилізації чи медичних

експериментів. Проте, навіть у таких умовах, українки не втрачали здатності до солідарності. Симптоматичною є згадка про взаємодію між чоловічими та жіночими відділеннями таборів. Хоч вона й не стосується напряму Равенсбрюку, але її теж варто брати до уваги для порівняння. «Справжнім викликом для організаторських умінь Миколи Климишина було прибуття до Аушвіцу групи дівчат і жінок – членкинь ОУН(б)... жінки опинилися у відділенні Аушвіц-Біркенау... Через пральню організували передачі потрібних речей у жіночий табір» [27, с. 19].

Аналогічні форми підтримки простежуються й у Равенсбрюку, де жінки різних національностей, зокрема українки, знаходили способи допомагати одна одній, ризикуючи життям заради солідарності. Спогади, зокрема Дарії Гнатківської-Лебедь, збережені в архіві Українсько-канадського дослідно-документаційного центру, показують, що українські пісні, молитви та взаємна підтримка допомагали зберегти гідність і віру в життя [15, с. 12].

Окремих українок утримували у філії Равенсбрюка при заводах Siemens у Фюрстенберзі, де працювали до 12 годин на день у нестерпних умовах. Більшість із них отримували статус «Schutzhaft» – «превентивне ув'язнення», що позбавляло права на листування і медичну допомогу [15, с. 18].

«Ми дісталися вже до Сіменса під дах і також не знали що то є. Ми ту апературу будували для бомб що скидати. Не хотіла воєнне, але попала, – і роби що хочеш. Як що там саботаж можна було робити, але як була спільна праця, що не можна було ствердити хто точно робив. А тут конкретно кожний індивідуально відповідав за той апарат що віддаєш. Тож точно як зле зробила то ти порушно зробила...», – згадує Ліда Укарма Марцюк.

Із післявоєнних інтерв'ю випливає, що жінки підтримували між собою «підпільну» систему взаємодопомоги – ділили хліб, ліки, перев'язували рани, передавали інформацію між бараками. Дарія Лебедь у своїх спогадах

говорить: «Я бачила, як тіло зникало, але дух лишався – ми співали українських пісень навіть тоді, коли падали з ніг» [15, с. 22].

Уцілілі українки після війни відіграли важливу роль у формуванні колективної пам'яті про Равенсбрюк у діаспорі – у Канаді, США, Великій Британії. Багато з них стали активістками українських громадських організацій, які зберігали архіви та усні спогади колишніх в'язнів [15, с. 27].

Отже, українки становили важливу, хоч і статистично майже непомітну, частину контингенту Равенсбрюка. Через нацистську систему реєстрації, що зараховувала їх до категорій «радянських» чи «польських» громадян, їхня присутність у документах залишалася розмитою. Проте архівні джерела та свідчення очевидців переконливо підтверджують участь сотень українок у табірному житті.

Соціальний склад цих жінок був різномірним – від селянок та оstarбайтерок до представниць інтелігенції, медсестер і членкинь визвольного руху. Для всіх них спільним було подвійне пригноблення – за етнічною та гендерною ознаками, адже як слов'янок і як жінок їх вважали «нижчою расою» й використовували як робочу силу або об'єкт медичних експериментів.

Попри приниження, фізичне виснаження й насильство, українки продемонстрували високу моральну стійкість і здатність до солідарності. Вони організовували взаємопідтримку, ділилися їжею, допомагали хворим і зберігали духовну єдність через мову, пісню, молитву. Ці прояви людяності ставали актом внутрішнього опору системі дегуманізації. Досвід українок у Равенсбрюку віддзеркалює взаємопов'язаність соціальних, етнічних і гендерних аспектів нацистської політики й свідчить про незламність духу українських жінок, які, навіть у межах табору смерті, зуміли зберегти гідність і людську солідарність.

2.2. Причини депортації українок до таборів: політичні, етнічні, релігійні фактори

Оскільки визначити точну кількість українок, які перебували в нацистських концтаборах, зокрема у Равенсбрюку, неможливо через особливості нацистської системи обліку. Уродженців радянської України фіксували як громадян СРСР, а мешканок Галичини – як поляків [27, с. 16]. Тому більшість українських жінок «розчинялися» у великих категоріях «Sowjetunion» та «Polen», що унеможливило точне виокремлення етнічної групи в статистичних даних. У такій ситуації доцільно спершу розглянути загальні причини депортації східноєвропейських жінок – передусім вихідців із СРСР та Польщі, серед яких значну частку становили українки.

У загальному контингенті Равенсбрюка саме радянські та польські громадянки були найчисленнішими групами [14, с. 30]. Вони потрапляли до таборів через поєднання політичних, етнічних і соціальних факторів, що визначали логіку репресій Третього Рейху щодо «східних народів». Політична недовіра до населення окупованих територій, економічна потреба у робочій силі, а також расова ідеологія «унтерменшів» створювали єдиний механізм відбору та покарання.

Політичні мотиви депортацій були найпоширенішими. Жінки потрапляли до таборів за звинуваченнями у зв'язках з партизанами, у розповсюдженні «чуток про поразку Німеччини», у «ворожих висловлюваннях» або ж просто через родинні стосунки з особами, підозрюваними у спротиві.

Як відзначає С. Арістов, серед політичних в'язнів Равенсбрюка було багато «радянських» і «польських» жінок, які після арешту пройшли через гестапівські тюрми Львова, Кракова, Варшави, Мінська [14, с. 9–10]. Вони формували так званий «східний блок» політичного контингенту табору, підтримуючи між собою неформальні мережі взаємодопомоги.

Найчисленнішою категорією політичних ув'язнених серед вихідців із СРСР були радянські громадянки, заарештовані на окупованих територіях

після 1942 р. Більшість із них звинувачували у «співпраці з ворогом», «підтримці партизан» або «антидержавній пропаганді». Як зазначає С. Арістов, «для радянських жінок, які опинилися в руках гестапо, шлях до Равенсбрюка часто пролягав через мережу тюремних підрозділів і слідчих комісаріатів, де кожна п'ята підозрювана відправлялася далі без суду» [14, с. 12].

Серед громадянок Польщі політичні арешти особливо посилилися після Варшавського повстання 1944 р. Тоді до Равенсбрюка було депортовано близько 40 000 польських жінок, переважно учасниць підпілля Армії Крайової, санітарок і зв'язкових. У дослідженні наголошено: «Полячки утворили в таборі одну з найбільш згуртованих груп політичних ув'язнених. Їхніми провідними мотивами були солідарність, взаємодопомога й релігійна підтримка» [14, с. 15]. Це сприяло створенню мережі «таємних комітетів» серед полонянок, які підтримували інших жінок зі Східної Європи.

Жінок радянського походження, особливо з України й Білорусі, арештовували не лише за участь у русі опору, а й через звинувачення в саботажі на підприємствах або ухилянні від роботи. У розділі про «радянських громадянок» С. Арістов наводить приклади «остарбайтерок, котрі після спроб утечі чи відмови від виконання наказів були передані поліції безпеки й відправлені до Равенсбрюка як політичні арештантки» [14, с. 26]. У таборі такі жінки позначалися червоним трикутником з літерою «R» – «Russen».

Характерною рисою політичного контингенту Равенсбрюка було постійне розширення складу за рахунок «змішаних» груп в'язнів – осіб, обвинувачених водночас у політичних і «злочинах праці». Як пише С. Арістов, «до 1944 р. табір перестав розрізняти політичних, кримінальних і трудових ув'язнених серед вихідців зі Сходу; будь-яка спроба протесту чи небажання працювати трактувалися як політична нелояльність» [14, с. 31]. Така політика демонструє, що поняття «політичний арешт» у ставленні до

радянських і польських жінок мало максимально розмитий, ідеологічний характер.

Водночас частина арештів була наслідком каральних акцій проти мирного населення. У звітах табірної адміністрації С. Арістов згадує «депортації цивільних жінок із білоруських і українських сіл після спалення населених пунктів, звинувачених у співпраці з партизанами» [14, с. 35]. Тобто, політична приналежність у нацистському розумінні часто охоплювала будь-який прояв непокори – від активної боротьби до простої присутності у «небезпечних» районах.

За документами та свідченнями, зібраними у проєкті Українсько-канадського дослідно-документаційного центру, українські жінки потрапляли до концтабору з різних причин, переважно політичного характеру. Часто йшлося про діяльність у русі опору, зв'язки з підпіллям або допомогу пораненим повстанцям.

К. Безхлібник-Батлер зазначає, що «багато українських жінок, які приєдналися до підпільного руху опору як члени Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА), виконували важливі зв'язкові та розвідувальні завдання, за що були арештовані, допитані та відправлені до Равенсбрюка» [15, с. 23].

Серед в'язнів із території СРСР, зокрема України, опинилися також жінки, заарештовані не за конкретні дії, а за належність до «неблагонадійного середовища». У німецьких документах вони проходили як «Verdächtige Personen» – «підозрілі особи». За спогадами, «у Равенсбрюку перебували й українки, які активно виступали проти нацистського режиму. Їх арештовували, допитували та жорстоко кували гестапівці в різних тюрмах – Львові, Лінці, Берліні – а потім перевозили до табору» [15, с. 23].

До цієї групи належали й молоді студентки та представниці інтелігенції, звинувачені у «поширенні українського націоналізму». «Українських студенток арештовували у Берліні, Відні та Львові за національне виховання молоді; після допитів у гестапо їх відправляли до

жіночого табору Равенсбрюк» [15, с. 22]. Серед таких були Ліда Укарма, Олена Вітик, Ольга Фроляк – представниці української молоді, які продовжували культурну діяльність навіть під час окупації.

«У Львові 15-го вересня (1943) були загальні арешти і я тоді також була арештована цілком випадково... заарештували і відвезли на Лонського. Там я сиділа 5 тижнів на загальній келії. Там були сотки наших людей, наших студентів. Наші студенти, деякі чоловіки були по коридорах бо не було місця. Я була в одній келії, маленькій келії, де було 12 жінок різного віку і різної національності. То я не була серед Українців самих», – згадує Іванна Григорців Головата [15, с. 22].

Політичні арешти часто набували колективного характеру. У районах активності українського підпілля нацисти застосовували принцип «колективної відповідальності»: арештовували цілими родинами. Як зазначає Тетяна Пастушенко, «у районах, де діяло підпілля або партизани, арештовували цілими сім'ями – чоловіків розстрілювали, а жінок і дівчат відправляли до концтаборів» [16, с. 25].

Багато українок потрапили до Равенсбрюка після звинувачень у саботажі чи непокорі на роботі остарбайтерів. У табірних реєстрах зафіксовано: «Більшість радянських жінок-в'язнів були остарбайтерками з України, які потрапили в концтабір через скоєння якихось «злочинів», найчастіше це були втечі» [15, с. 5–6]. Такі «порушення дисципліни» у нацистській практиці мали політичне забарвлення: будь-який протест або спроба утечі розцінювалися як акт нелояльності до Третього Рейху.

«Спроби втеч ми болісно відчували на собі – нас виводили босими на сніг, і ми стояли доти, доки не зловили втікачок. Стояли так, щоби жодна з нас не впала, бо тоді кінець. Одного разу стояли аж три дні... Здоровим дівчатам прищеплювали якісь бактерії, використовували їх як дослідний матеріал. На моєму тілі такі порізи та шрами залишились на все життя», спогади Віри Франко [15, с. 16].

Етнічна політика нацистів була не менш важливим чинником. За ідеологією «расової ієрархії», жінки слов'янського походження розглядалися як «нижча раса», придатна лише для важкої праці. Серед депортованих переважали селянки та робітниці зі східних регіонів Польщі, України, Білорусі – територій, які Гітлерівська адміністрація трактувала як «життєвий простір» для колонізації.

У матеріалах збірника «Жінки Центральної та Східної Європи...» підкреслюється, що „східні робітниці” потрапляли до таборів після спроб утечі, конфліктів із німецькими працедавцями або через звинувачення у «расовому ганьбленні» – інтимних стосунках із німцями, заборонених «Законами про расову чистоту» [18, с. 23–26].

Крім того, етнічний чинник проявлявся через те, що східноєвропейські жінки часто використовувалися як «підсилювачі» трудового режиму – їх відправляли до важких підрозділів, підтабірних виробництв чи на промислові роботи, зокрема до філій великих німецьких підприємств. У документах табору зазначено, що радянські і польські жінки утримувалися в умовах, які значно гірші, ніж умови для «арійських» ув'язнених.

Нарешті, етнічний чинник у таборі мав і фінальний вимір: смерть або виведення з табору. Як зазначає стаття про Равенсбрюк в «Британській енциклопедії», лише приблизно від 3% до 5 % з числа ув'язнених могли бути звільнені чи переадресовані після певних умов – багато жінок зі східноєвропейського походження загинули або були переведені на ще гірші роботи [66].

Релігійний фактор мав менший, але показовий вплив. Частину жінок, котрі прибули з територій Польщі чи СРСР карали за активну участь у релігійному житті – приналежність до католицьких чи православних братств, зберігання релігійних книг, організацію молитов у бараках. У спогадах очевидців Равенсбрюка зазначено, що «жінки з Польщі та України молилися разом, попри заборони, що вважалося актом непокори» [15, с. 14]. Тобто, віра ставала не лише моральною опорою, а й підставою для репресій.

Серед польських в'язнів значну частину становили жінки, пов'язані з католицькими організаціями та харитативними спільнотами. Як зазначає С. Арістов, уже від 1940 р. у таборі перебували «групи польок, заарештованих за звинуваченнями в антидержавній діяльності під прикриттям католицьких товариств і місій» [14, с. 176]. У багатьох випадках сам факт участі у релігійному братстві трактувався гестапо як прояв нелояльності, адже католицизм розглядався як осередок польського націоналізму.

Серед громадян СРСР у табірних списках фігурували жінки, заарештовані за «незаконну релігійну пропаганду». Це були переважно православні та старообрядки з Брянщини, Смоленщини, Київщини, яких звинувачували у поширенні «сектантських ідей» або відмові працювати в неділю. За спостереженням С. Арістова, «частина радянських жінок потрапила до Равенсбрюка не як політичні злочинці, а як «релігійно неблагонадійні особи», що відмовилися виконувати накази або підписати документи про зречення від віри» [14, с. 179].

Німецька влада особливо підозріло ставилася до будь-якої релігійної активності на окупованих східних територіях. У звітах гестапо згадуються «православні та уніатські священники, а також жінки, які займалися релігійним вихованням молоді, як потенційні носії антигерманських настроїв» [14, с. 180]. Саме тому до Равенсбрюка потрапляли не лише польські черниці, а й радянські мирянки, які підтримували підпільні громади або допомагали духовенству.

С. Арістов також описує випадки арештів віруючих жінок, які відмовлялися виконувати накази, пов'язані з військовим виробництвом. Серед радянських в'язнів були жінки, що «відмовилися виготовляти деталі озброєння, посилаючись на релігійні переконання», після чого їх відправили до Равенсбрюка як «антидержавних елементів» [14, с. 186]. Аналогічні випадки траплялися і серед польських католичок, які не погоджувалися працювати на підприємствах військової промисловості.

Очевидно, що у наведених матеріалах щодо причин арештів релігійного спрямування теж присутні свідчення щодо саме українок. Але чітко визначити певні особливості стосовно саме них, у порівнянні з полячками, чи громадянками колишнього СРСР складно.

Отже, причини депортації українок, як усіх громадян СРСР і Польщі до нацистських концтаборів мали комплексний характер та відображали загальні принципи репресивної політики Третього рейху щодо населення окупованих східних територій.

Політична недовіра до українського та польського населення, участь у русі опору, а також навіть найменший прояв нелояльності до німецької влади трактувалися як загроза режиму. Українок арештовували за зв'язки з підпіллям, допомогу пораненим, поширення інформації або відмову від примусової праці. Будь-який вияв непокори нацисти інтерпретували як «антидержавну діяльність», що ставало підставою для ув'язнення в Равенсбрюку.

Етнічна політика нацистів визначила особливо жорстоке ставлення до жінок слов'янського походження. Українок, білорусок і полячок зараховували до «нижчої раси», позбавленої прав і гідності. Їх утримували в найважчих умовах, відправляли до підтабірних промислових об'єктів, використовували як дешеву робочу силу.

Релігійний чинник, хоч і мав менший масштаб, також став причиною переслідувань. Жінок карали за участь у католицьких і православних братствах, проведення спільних молитов чи відмову від роботи з релігійних переконань. Для в'язнів віра ставала не лише моральною опорою, а й способом внутрішнього спротиву. У цьому вимірі депортації українок до Равенсбрюка відображають спільний досвід народів Східної Європи, для яких політична, етнічна та духовна ідентичність стали одночасно причиною покарання і джерелом сили у нелюдських умовах нацистської системи.

2.3. Умови утримання та гендерна специфіка фізичного і морального насильства

Дослідження причин депортації українок до нацистських концентраційних таборів дозволяє глибше зрозуміти подальший вимір їхнього досвіду – умови життя, працю та форми насильства, яким вони піддавалися. Якщо політичні, етнічні та релігійні чинники визначали шляхи потрапляння жінок до Равенсбрюка, то саме табірна реальність розкриває повну міру дегуманізації, яку передбачала система. Равенсбрюк як головний жіночий концтабір рейху став простором, де поєднувалися фізичне знищення, примусова праця і приниження людської гідності.

Для українок, як і для більшості слов'янських жінок, умови утримання були найтяжчими серед усіх категорій в'язнів. Їх систематично позбавляли доступу до елементарних санітарних і харчових норм, використовували на виснажливих роботах у табірних підрозділах і промислових філіях. Разом із тим, саме гендерна належність визначала особливі форми насильства – не лише фізичного, а й морального, що проявлялося у приниженні, знеособленні, сексуальній експлуатації та руйнуванні жіночої ідентичності.

Аналізуючи умови утримання українок у Равенсбрюку, необхідно розглядати їх у ширшому контексті нацистської політики щодо жінок «нижчих рас». Ця політика поєднувала економічну експлуатацію з цілеспрямованим психологічним тиском, що мало на меті не лише підкорити, а й зламати особистість. Саме через гендерну перспективу можна зрозуміти, як фізичне виживання поєднувалося зі спробою зберегти гідність, жіночність і людське «я» в умовах тотального насильства.

Побутові умови в Равенсбрюку були свідомо організовані як механізм дегуманізації. Як підкреслює С. Арістов, «простір табору було сконструйовано таким чином, щоб перетворити жінку на частину безіменної маси – позбавленої тіла, голосу й гідності» [14, с. 72].

Умови проживання українок не відрізнялися від становища більшості «східних» в'язнів: переповнені бараки, відсутність постійної вентиляції,

зараження вошами, нестача води та мила. За свідченням очевидців, «у бараках на двоярусних нарах спали по п'ятеро-шестеро, вкриті тонкими ковдрами, часто без білизни» [15, с. 9].

«І з того часу я уже не була людиною, а номером. Щодня о шостій ранку – перевірка, а тоді до праці в підземелля, на завод Сіменса. На сніданок – 100 г хліба та кава з сурогату. На заводі працювали шведи і бельгійці, які підкидали нам шматочки хліба, виводили з ладу машини на 10–15 хвилин, щоби могли відпочити, та переповідали нам новини зі світу», – розповідає Віра Франко [15, с. 16].

Харчування було мінімальним і не забезпечувало навіть фізіологічного виживання. Денна норма включала близько 300–400 г хліба, півлітра рідкої ріпкової юшки та кавовий сурогат. Українки, як і інші жінки зі Сходу, отримували ще менше, адже «харчові пайки розподілялися за національним принципом, де слов'янські групи стояли нижче за «західних» політичних в'язнів» [14, с. 80].

У «Тріумф людини. Українці в нацистських і радянських концтаборах» відзначається, що «українські жінки рятувалися взаємопідтримкою – ділили хліб, зберігали залишки буряків чи картоплі, ділили останнє, бо це було єдине, що лишалося від людяності» [16, с. 29].

Примусова праця була центральним елементом табірної системи. В'язнів залучали до роботи на фабриках Siemens, Heinkel, Polte-Werke, де виготовляли боєприпаси, авіаційні деталі та електричні компоненти. Робочий день тривав 10–12 годин, а вихідних не існувало. За словами С. Арістова, «для жінок зі Сходу будь-яка помилка на виробництві закінчувалася побиттям або переведенням до штрафного бараку» [14, с. 118] (див. додаток Ж, додаток З).

У матеріалах К. Безхлібник-Батлер згадано, що «українки працювали у важких цехах, де температура досягала 40 градусів, і часто непритомніли на робочих місцях» [15, с. 10].

Система покарань у Равенсбрюку була частиною щоденної дисципліни. За незначне порушення – несвоєчасний вихід на перекличку, погано застелене ліжко чи розмову під час шиккування – карали стоянням на плацу або побиттям гумовими кийками. Наводяться дані, що «в'язнів карали не стільки за вчинки, скільки за сам факт існування» [14, с. 112]. Це створювало атмосферу постійного страху, у якій контроль над тілом ставав основною формою підкорення.

Система насильства у Равенсбрюку була не лише засобом покарання, а й інструментом постійного контролю над жінками. Як зазначає С. Арістов, «насильство було частиною щоденного ритуалу табору, воно замінювало дисципліну і виконувало роль демонстрації влади [14, с. 131]. Для східноєвропейських жінок, зокрема українок, будь-який прояв непокори – запізнення на перекличку, спроба відпочити під час роботи чи навіть погляд у бік охоронця – міг завершитися побиттям або відправленням до карцеру.

Фізичне насильство поєднувалося з примусовими медичними експериментами. У 1942–1943 рр. у таборі проводилися операції на жінках – переважно польках, але також на слов'янках з України, Білорусі та Чехії. «Серед 86 жертв експериментів Карла Гебгардта були жінки з України та Польщі, над якими випробовували препарати сульфаніламідів й проводили кісткові операції» [14, с. 165]. Такі дослідження призводили до каліцтв, інфекцій і смерті, а відмова брати участь трактувалася як саботаж.

Особливою формою покарання ставала сексуальна експлуатація. Хоч офіційно у Равенсбрюку не існувало «табірних борделів», як у Дахау чи Бухенвальді, у науковій літературі наголошується: «жінок зі Сходу часто відправляли до чоловічих таборів як «добровільних працівниць», що фактично означало примус до проституції» [14, с. 147].

Моральне насильство проявлялося у систематичному приниженні, позбавленні особистості та руйнуванні жіночої ідентичності. У праці «Тріумф людини» наголошується, що «в'язнів позбавляли імен, замінюючи номерами; заборонялося звертатися рідною мовою, а будь-яке братання

каралося побиттям» [16, с. 31]. Також варто додати, що «слов'янок намагалися позбавити всього, що могло нагадувати про їхнє походження – національність, релігію, сім'ю. Це була стратегія психологічного знищення» [14, с. 160].

Іноземні матеріали підтверджують, що Равенсбрюк був лабораторією системного гендерного насильства. У матеріалах Меморіального музею Голокосту в США зазначено: «охоронці карали жінок довільно і жорстоко, часто використовуючи в'язнів-кримінальниць для залякування інших. Методи насильства мали чітко гендерний характер: голод, примусова стерилізація, приниження і публічні побиття» [66]. Такі практики найчастіше застосовувалися до слов'янок, яких вважали „расово нижчими”.

Як зазначає «Jewish Women's Archive», Равенсбрюк став «місцем, де нацистська держава випробовувала межі жіночої витривалості – як фізичної, так і моральної» [9]. Дослідники вказують, що українок, полячок і білорусок карали подвійно – за походження і за стать. Вони працювали в нелюдських умовах, були позбавлені медичної допомоги, а приниження та знущання використовувалися як інструмент придушення волі.

У матеріалах виставки «Voices from Ravensbrück» підкреслено, що навіть у цілковитій дегуманізації «жінки зі Сходу зберігали мережі взаємодопомоги, ділилися шматками хліба, ховали іконки, читали молитви, підтримуючи в собі людське» [13]. Цей досвід підтверджує: фізичне насильство у Равенсбрюку було системною політикою, але саме моральна солідарність українок та інших слов'янських жінок стала противагою знищенню людської гідності.

Отже, дослідження свідчень українок із Равенсбрюка показує, що табірна система нацистів поєднувала економічну експлуатацію з цілеспрямованим фізичним і моральним знищенням. Умови утримання – голод, антисанітарія, виснажлива праця у промислових цехах – створювали ситуацію постійного виживання, а насильство стало щоденною нормою.

Фізичне насильство – побиття, катування, медичні експерименти – поєднувалося з приниженням і позбавленням людської гідності. Жінки втрачали імена, їх змушували до найважчих робіт, а духовна і культурна ідентичність цілеспрямовано стиралася. Проте саме у цьому просторі насильства проявилася гендерна специфіка жіночої стійкості.

Досвід українок у Равенсбрюку є свідченням подвійного – національного і жіночого – виміру нацистських переслідувань. Вони зазнавали найжорстокіших форм насильства, але не втратили віри, співчуття та відчуття спільності. Їхня здатність зберегти людяність у нелюдських умовах стала формою опору, що утвердила перемогу моральної сили над тоталітарним злом.

РОЗДІЛ 3.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ УКРАЇНОК У РАВЕНСБРЮКУ

3.1. Жіноча солідарність як механізм боротьби за виживання

В умовах концтабору Равенсбрюк формування групової ідентичності стало однією з найважливіших передумов психологічного виживання ув'язнених жінок. Втрата індивідуальної свободи, постійне насильство, голод і страх руйнували особистість, тож єдиним засобом самозбереження залишалася спільнота – жінки, здатні підтримати одна одну морально й фізично.

Зокрема, поширеною є думка, що «табірна група могла існувати тільки тоді, коли окремі представники діяли у спільних інтересах» [14, с. 25]. Учений підкреслює, що саме колективне «ми» допомагало в'язням зберігати власну ідентичність і не піддатися процесові дегуманізації. Жінки, об'єднані спільною долею, створювали мікроспільноти підтримки, у яких кожна брала на себе відповідальність за інших.

Українки, полячки, й представниці інших націй утворювали невеликі групи, що виконували функції сім'ї: вони ділилися їжею, доглядали за хворими, ховали слабших під час перевірок, допомагали зберегти моральну рівновагу. У цих спільнотах панувала довіра, взаємна турбота і відчуття єдності. Саме жінки зі Східної Європи «відтворювали моделі поведінки з довоєнного життя, засновані на колективній відповідальності та дисципліні» [14, с. 32].

Підтримка одна одної дозволяла жінкам не лише фізично вижити, а й утримати почуття людської гідності. Цей аспект відзначала також Жермен Тійон, авторка книги «Равенсбрюк». Вона писала, що «сестринство у стражданні» стало формою морального опору: коли всі соціальні зв'язки руйнувалися, жінки створювали нові, засновані на любові, співчутті та спільній відповідальності [11, р. 19].

Подібний феномен описує і Лінн Олсон, зазначаючи, що у Равенсбрюку жінки «створили спільноту любові, співчуття і підтримки – осередок людяності посеред нелюдського простору» [51, р. 69]. Ця «сестринська» солідарність, за словами Олсон, виконувала роль неформальної системи допомоги, що компенсувала відсутність будь-яких соціальних інституцій.

У таборі Равенсбрюк існувала складна етнічна структура: полячки, радянські жінки (зокрема українки), німкені-антифашистки, французенки, єврейки, чешки, нідерландки. За підрахунками, наведеними в «Книзі пам'яті Равенсбрюка» [47, s. 33–35], полячки становили не менше ніж 26 050 в'язнів, а радянські жінки – близько 14 500. Така багатонаціональна спільнота створювала умови для появи горизонтальних контактів між представницями різних народів.

Як вже зазначалося, східноєвропейські жінки – радянські, полячки, українки – часто утворювали власні малі спільноти допомоги, які виконували роль заміників сім'ї. У цих спільнотах відбувався не лише розподіл продуктів, одягу чи ліків, а й взаємне навчання, обмін досвідом виживання. Більш досвідчені в'язні допомагали новоприбулим орієнтуватися в табірних правилах, пояснювали, як уникати покарань, де можна знайти додаткову їжу або роботу, менш небезпечну для життя.

Особливу роль відігравала співпраця між полячками та радянськими (у тому числі українськими) в'язнями. Як засвідчує польська дослідниця Ванда Кєдшинська, між цими групами існувала взаємодія, попри ідеологічні розбіжності, бо «спільне страждання створювало спільну моральну платформу» [51, s. 80].

С. Арістов у своїй праці підтверджує, що політичні в'язні «в найбільшій степені відтворили структуру до табірних груп и моделі поведінки, засновані на дисципліні й взаємній відповідальності» [14, с. 230–233]. Такі мікроспільноти створювали неформальні «ланцюги порятунку»:

жінки попереджали одна одну про небезпеку, переховували хворих під час відборів, організовували взаємодопомогу в роботі.

Західні автори підтверджують цей феномен. Зокрема, Гейл Морісон підкреслює, що «в умовах, де індивідуальні ресурси були вичерпані, лише солідарність групи дозволяла вижити» [60, р. 296]. Аналогічно і Рут Зайдел описує колективи різних націй як «мережі взаємного захисту», що підтримували життя не лише фізично, а й морально [69, р. 44–45].

Тобто, міжнаціональна солідарність жінок у Равенсбрюку стала одним із найважливіших соціальних і психологічних механізмів виживання. Вона проявлялася у побутовій взаємодопомозі, етичній підтримці й у збереженні ідентичності через колективні практики. Як підсумовує С. Арістов, саме ці «неформальні форми групового життя» перетворювали концтабір із простору повного приниження на простір морального спротиву [14, с. 229].

Складна багатонаціональна структура Равенсбрюка неминуче породжувала напруженість і протиріччя між окремими групами в'язнів. Разом із тим, попри різні політичні, релігійні та культурні відмінності, у таборі поступово сформувалася етика солідарності, що стала однією з найважливіших умов виживання.

Раніше вже йшлося про групи, які діяли за принципом колективної підтримки, мали внутрішню ієрархію, розподіл ролей та моральні норми. І саме це, на думку дослідників, дозволяло їм «зберегти порядок, почуття обов'язку й моральну опору навіть у табірному хаосі» [14, с. 232].

Водночас у середині цих об'єднань виникали напруження – насамперед між полячками й радянськими (у тому числі українськими) в'язнями. Політичні суперечки й історична ворожнеча іноді заважали взаємодії, але, як підкреслює В. Кедшинська, «спільне страждання ставало мостом між народами»: під впливом умов виживання навіть найглибші національні антагонізми втрачали силу [51, с. 80].

Подібну тенденцію фіксує і Жермен Тійон. Вона описує, як «у найжорстокіших умовах жінки різних націй навчились підтримувати одна

одну, створюючи своєрідну моральну спільноту всупереч політичним межах» [11, р. 182]. Це, за словами Тійон, стало «найвищою формою опору системі, побудованій на роз'єднанні та страху» [11, р. 185].

У науковій літературі можна знайти і приклади такої співпраці: спільне виготовлення подарунків до свят, обмін інформацією про ситуацію в таборі, переховування слабших в'язнів під час відборів до крематорію, а також взаємодію між лідерками блоків різних національностей. «Радянські жінки підтримували контакт із полячками, організовували чергування, щоб попередити про «транспорти» до газових камер» [14, с. 230].

Цей досвід підтверджує й Рут Зайдел, зазначаючи, що в таборі «жінки, об'єднані не за національною, а за моральною ознакою, створили у таборі єдиний простір, де людяність перемагала страх» [69, р. 45].

Підтвердженням існування такої «наднаціональної солідарності» є і спостереження інше спостереження, що «жодна ув'язнена не могла вижити без групи; виживання завжди було колективним актом» [60, р. 296].

Тобто, попри національні й політичні бар'єри, у Равенсбрюку виникла форма етико-психологічного опору, що ґрунтувалася на співчутті та спільній відповідальності. Протиріччя не зникли повністю, проте спільне страждання та прагнення зберегти людську гідність стали основою для виникнення нового типу жіночої спільноти – спільноти, у якій солідарність перетворилася на моральну зброю проти табірної системи.

Жіноча солідарність у Равенсбрюку мала не лише моральний, а й практичний вимір. У щоденному табірному житті взаємопідтримка виявлялася у конкретних діях – допомозі хворим, обміні речами, переховуванні виснажених жінок, спільному здобуванні їжі. Ці форми допомоги були «необхідними для фізичного виживання і моральної рівноваги», адже «в умовах табору кожна жінка могла вижити тільки в групі» [14, с. 234].

Дослідники описують, як жінки створювали невеликі неформальні кола допомоги: «одні ділились хлібом, інші старались роздобути теплі речі, хтось

підміняв хвору на роботі чи відводив погляд, коли невільниця намагалася заховатися від відбору» [14, с. 235]. Такі дії не мали централізованої організації — це був спонтанний, але глибоко моральний жест. За Аристовим, саме ця «буденна людяність» становила найглибший прояв опору системі, яка прагнула перетворити людину на безіменний об'єкт.

Подібні практики описані у спогадах і дослідженнях колишніх бранців таборів: «в'язні, навіть у стані крайнього виснаження, об'єднувалися у групи по кілька осіб — ділилися хлібом, латали одяг, допомагали митися тим, хто вже не міг сам» [42, р. 78]. Це, на думку авторки, було «справжнім людським опором — без зброї, але з гідністю» [42, р. 81].

Рут Зайдел також описала конкретний приклад: полячка ділилася ліками, отриманими через медичний блок, із радянськими в'язнями, ризикуючи бути покараною. Подібні жести — дрібні, але повторювані — створювали моральну спільноту, що протистояла дегуманізації [69, р. 46].

Цей феномен відзначає і Жермен Тійон, яка сама пережила Равенсбрюк. Вона писала: «у таборі допомога ближньому ставала актом самозбереження; співчуття означало жити» [11, с. 185]. За її словами, саме через ці дрібні акти солідарності «жінки відновлювали сенс людського існування», навіть тоді, коли все навколо було спрямоване на його знищення [11, с. 187].

Гейл Морісон називає цю форму поведінки «етикою порятунку», що виникла поза межами будь-якої ідеології. Вона спиралася на співчуття, обов'язок і розуміння, що «життя однієї людини має сенс лише тоді, коли воно підтримує іншу» [60, р. 295–297].

Такі практики підтримки часто виходили за межі національних або релігійних розділень. Українки допомагали полячкам, французьким — радянським жінкам, єврейки — усім, хто цього потребував. Ці акти, хоч і дрібні, але «формували особливий моральний клімат, який дозволяв жінкам не озлоблюватися, а зберігати гідність і віру в людину» [14, с. 236].

Тобто, щоденні практики підтримки в Равенсбрюку стали найважливішим проявом жіночої солідарності. Вони демонструють, що навіть у межах тотального насильства жінки створювали власний простір добра, де співчуття ставало актом опору, а допомога – формою виживання.

Отже, феномен жіночої солідарності українок у Равенсбрюку постає не лише як гуманістичний жест, а як реальна форма спротиву системі тотального приниження. В умовах щоденного насильства й дефіциту навіть найелементарніших ресурсів саме взаємопідтримка ставала передумовою фізичного та морального виживання. Українки, разом із представницями інших народів творили невеликі кола допомоги, що замінювали родину і формували етику співчуття. Ці неформальні спільноти підтримки виконували роль мікросистеми довіри.

Досвід українок у Равенсбрюку свідчить про те, що навіть у середовищі насильства можливо було зберегти людяність – через прості дії: поділитися шматком хліба, приховати хвору, підмінити на роботі чи просто підтримати словом. Такі жести, за словами дослідників, становили «буденну людяність», що підривала логіку табірної знеособлення. У цьому сенсі жіноча солідарність стала не лише моральною, а й соціальною формою опору, перетворюючи концтабір на простір мінімальної, але справжньої свободи.

3.2. Опір системі: приклади саботажу, відмови підкорятися наказам

У надзвичайно суворих і «неможливих» умовах – втрати людської гідності, примусова праця, катастрофічний брак їжі та загроза смерті – жінки-в'язні організовували форми опору, що виходили за рамки очевидного «непокору».

Дослідники визнають, що під словом «опір» варто розуміти не тільки збройне повстання або масову акцію, але й тонкі, щоденні акти саботажу,

відмови підкорятися або мовчазного спротиву, які мали глибоке значення для виживання та збереження особистості.

Жіночий опір у таборі набував множинних форм: від прихованого сповільнення роботи на фабриках і підпільної допомоги одна одній до колективної поведінки, що зменшувала контроль охоронців.

Однією з найхарактерніших форм непокори жінок-в'язнів Равенсбрюка став прихований або «тихий» саботаж, який поєднував прагнення до виживання з моральним опором системі. Жінки, розуміючи, що відкрита непокора означала неминучу смерть, обирали інші шляхи боротьби – свідоме сповільнення роботи, навмисне псування деталей, приховування виробів або імітацію діяльності. Ці дрібні акти саботажу мали символічне значення: вони дозволяли в'язням зберігати людську гідність і відчуття контролю над власними діями навіть у межах табору.

Зокрема, саме робота у філіях заводу Siemens створювала можливості для непомітного опору. Там працювали тисячі жінок – полячки, українки, французьки, німкені-антифашистки – які намагалися свідомо порушувати трудову дисципліну, сповільнювати темп або виготовляти браковані деталі. «Жінки розуміли, що саботаж – це ризик, але водночас і форма спротиву. Порушуючи трудову дисципліну, вони зберігали почуття власної гідності, навіть якщо це коштувало їм пайка або життя» [14, с. 81–82].

Цитований автор також звертає увагу на колективний характер саботажу: більшість таких дій відбувалася не індивідуально, а за мовчазною домовленістю групи жінок, які покривали одна одну, відволікали охоронців або брали на себе провину, якщо когось викривали. Саботаж у такому вигляді ставав не лише актом непокори, а й проявом солідарності, довіри та морального єднання.

Інші дослідники також підтверджують ці спостереження. У збірці «Опір жінок у нацистських таборах» (*Resistance by Women in Nazi Camps*) зазначено, що поширеними були випадки навмисного псування електричних

схем, неправильного збирання дрібних компонентів або виготовлення непридатних для фронту партій продукції.

Історики підкреслюють: «Акти саботажу й сповільнення роботи на фабриках Siemens та в інших майстернях Равенсбрюка були звичним явищем. Вони засвідчували здатність жінок до співпраці у спротиві, попри відмінності у національності та мові».

У тексті також описано конкретні випадки, коли групи робітниць навмисно плутали коди комплектів, зменшували або збільшували розміри деталей, вдавали несправність обладнання для затримки виробництва. Ці дії потребували обережності, адже за найменший прояв саботажу карали розстрілом або відправкою до «карального бараку». Водночас для жінок вони мали глибокий психологічний сенс – кожна зіпсована деталь символізувала маленьку перемогу над системою, яка прагнула знищити їх як особистостей.

Такий опір мав екзистенційний вимір: «Саботаж був не лише протестом проти влади, а способом повернення собі людської гідності. У цих маленьких вчинках жінки створювали власний простір свободи – внутрішньої, моральної, непідвладної навіть охоронцям» [14, с. 83–84].

Тобто, прихований саботаж у Равенсбрюку виступав не просто як спроба зменшити ефективність нацистської військової машини. Це був символічний акт боротьби за право залишатися людиною, прояв колективної сміливості й жіночої солідарності, що дозволяв українкам та інших в'язням утверджувати людяність у нелюдських умовах.

Сучасні дослідження й музейні проекти підтверджують, що прихований саботаж став одним із найпоширеніших способів жіночого опору в Равенсбрюку. За даними «Меморіального комплексу Равенсбрюк» (Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück), жінки, яких примушували працювати на підприємствах Siemens та у швейних цехах, навмисно сповільнювали темп, псували матеріали або знищували готові вироби, ризикуючи життям заради моральної перемоги над системою [57].

Журналістські свідчення також підкреслюють, що опір мав міжнародний характер. Як зазначає видання «Час» (Time), група французьких і польських ув'язнених, серед яких були й українки, таємно координували саботажні дії у виробничих майстернях, щоб запобігти виготовленню справних деталей для німецьких літаків. Одну із учасниць цитують словами: «Ми знали, що кожен гвинт, який не дійде до фронту – це наш маленький внесок у поразку нацизму».

Ці дії історики також класифікують як «щоденний виробничий саботаж», що поєднував фізичні та моральні аспекти спротиву – від псування машин до обміну інформацією між робітницями різних національностей. Дослідники наголошують, що цей тип опору «перетворював буденність табору на простір людської гідності».

Тобто, сучасна історіографія розглядає прихований саботаж у Равенсбрюку не лише як прояв економічного чи політичного спротиву, а передусім як етичну та колективну практику жіночого самоствердження – спільний досвід українок, полячок, французенок, німкенів та інших в'язнів, що протистояли дегуманізуючій машині нацизму.

Як і прихований саботаж, відмова підкорятися наказам була однією з найнебезпечніших, але водночас найгідніших форм опору жінок-в'язнів у Равенсбрюку. В умовах тотального контролю навіть найменша непокора – відмова виходити на роботу, виконувати приниження або видавати товаришку – ставала актом моральної сили та відновлення людської суб'єктності.

«Мовчазна відмова» часто мала колективний характер: «Іноді мовчання жінок ставало криком протесту. Вони відмовлялися видавати тих, хто ховався в бараках, і тим самим рятували життя інших» [14, с. 107].

Такі прояви непокори траплялися під час обшуків, відборів до «транспорту смерті» або виконання принижувальних наказів. Зафіксовано випадки, коли українок, які відмовлялися бити інших в'язнів чи доносити на слабших, карали ізоляцією або катуванням. Та попри це, мовчання і

солідарність між жінками часто мали більший вплив, ніж відкрита конфронтація.

Дослідники наводять також приклади колективної дисциплінарної непокори – відмови груп виходити на роботу після особливо жорстоких побоїв або масових страт. Такі дії, хоч і каралися розстрілами, підживляли авторитет адміністрації табору та сприяли збереженню моральної єдності в'язнів [14, с. 109–110].

Аналогічні свідчення містить збірка «Опір жінок у нацистських таборах» (*Resistance by Women in Nazi Camps*), де зазначається, що жінки свідомо порушували накази, аби допомогти іншим – наприклад, приховували хворих, не виходили на перекличку, або знищували списки в'язнів, призначених до відправлення.

Такі акти дисциплінарної непокори особливо поширювалися серед представниць слов'янських країн – українок, полячок, чешок – які були виховані у традиції колективізму й християнського співчуття. Ці моральні цінності перетворювалися на зброю: непокора, відмова зраджувати, солідарність – усе це ставало формами тихого спротиву, який підживляв логіку табору.

За спогадами, зібраними в меморіальному музеї Равенсбрюка (*Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück*), ув'язнені іноді відмовлялися брати участь у покараннях інших жінок, або не виконували наказів наглядачів про видачу «порушниць», ризикуючи власним життям. В одному з описів зазначено: «Навіть тиша могла бути зброєю. Коли охоронці наказували видати тих, хто порушив дисципліну, усі мовчали. Це мовчання тривало годинами – і було актом непокори» [57].

Є ще інший приклад ув'язнених, які відмовлялися доносити на слабших і ховали підлітків у бараках, називаючи такі дії «тихим бунтом». Такі свідчення підтверджують, що жіноча непокора в Равенсбрюку мала універсальний характер – вона поєднувала моральну мужність і

міжнаціональну солідарність, у якій українки були невід'ємною частиною спільного опору.

Отже, жіночий опір у концтаборі Равенсбрюк – це феномен, що поєднує моральну силу, солідарність і щоденну боротьбу за людяність. В умовах тотального насильства та контролю українки разом із жінками різних національностей виробили власні стратегії виживання, у яких духовний, етичний і практичний виміри зливалися воедино.

Прихований саботаж став однією з найтиповіших форм непокори: ув'язнені навмисно псували вироби, сповільнювали роботу, імітували виконання завдань. Кожен зіпсований прилад чи зламаний гвинт означав маленьку перемогу над системою, символічне відновлення контролю над власним життям.

Не менш важливим був і моральний опір – мовчазна відмова виконувати принизливі накази, видавати товаришок чи брати участь у покараннях. Такі акти дисциплінарної непокори ставали формою етичного протесту, коли мовчання перетворювалося на «крик гідності».

3.3. Роль духовності, релігії та культури у збереженні ідентичності

Виживання українок у концтаборі Равенсбрюк було не лише фізичним, а й духовним подвигом. Під тиском системи, яка прагнула зруйнувати будь-які прояви особистості, саме віра, культура й пам'ять ставали головними джерелами внутрішнього опору. Духовність допомагала не лише долати страх і біль, а й відновлювати почуття власної гідності, національної та жіночої ідентичності.

Для багатьох жінок у Равенсбрюку молитва, спогади й пісня виконували функцію зброї проти дегуманізації: «Молитва, спогади про дім і пісня були для жінок зброєю, якою вони захищали своє право залишатися людьми» [14, с. 169].

Духовність у таборі проявлялася у різних формах – від спільних молитв і святкування Різдва чи Великодня до збереження мови, пісень і культурних звичаїв. У цих діях жінки знаходили не лише розраду, а й спосіб підтвердити власне «я» у світі, де особистість намагалися знищити.

У дослідженні «Опір жінок у нацистських таборах» (Resistance by Women in Nazi Camps) підкреслюється, що «віра і культура стали тими опорами, на яких трималася ідентичність». Автори описують, як у бараках Равенсбрюка організовувалися невеликі «гуртки пам'яті»: жінки читали вірші, співали народних пісень, розповідали історії з дитинства. Ці духовні практики ставали моральним середовищем, де відновлювалася довіра, дружба та гідність. «Мистецтво, молитва і спільні історії перетворювали барак на простір морального життя – невидиму лінію опору проти дегуманізації».

Для українок духовність і культура були тісно пов'язані з національною пам'яттю: зберігаючи мову, колядки, фольклорні мотиви, вони не лише підтримували себе, а й утверджували свою українськість у таборі, де будь-яка форма національної ідентичності була під заборорою.

Тобто, духовність, релігія та культура виконували в Равенсбрюку подвійну функцію – з одного боку, вони допомагали вистояти фізично, а з іншого – зберегти людське й національне обличчя. Це був опір не через зброю, а через віру, слово, пісню й мистецтво – те, що робило людину людиною навіть у пеклі табору.

Попри жорстокі умови Равенсбрюка, де будь-які релігійні практики каралися смертю, саме віра і молитва залишалися для жінок одним із найважливіших способів зберегти себе. Духовність ставала тим внутрішнім простором, який не могли контролювати ані охоронці, ані наглядачі. У таборі «жінки шукали Бога не в словах проповідей, а в співчутті одна до одної, у здатності підтримати слабшу» [14, с. 168].

Наведемо ще подібні свідчення: «Релігійна віра для багатьох жінок була єдиною сферою, яку нацисти не могли зруйнувати. Молитва й духовна

єдність створювали спільність, у якій жінки відчували себе живими, незважаючи на табірні стіни».

Багато в'язнів «зберігали віру як джерело внутрішньої свободи – навіть коли будь-яка форма релігійності могла закінчитися смертю». Там же згадується, що українок і полячок упізнавали за звичкою хреститися перед їжею або шепотіти «Отче наш» у чергах до апелю. Для них це було знаком не страху, а гідності [57].

У матеріалах іншого віртуального зібрання про Равенсбрюк зазначено: «Жінки зберігали свою християнську віру і свої ритуали та молитви навіть у умовах концтабору».

Особливе місце серед таких свідчень посідає «Молитва Равенсбрюка», знайдена після війни на клаптику паперу біля бараку. Вона стала символом духовної сили ув'язнених: «Господи, згадай не лише чоловіків і жінок доброї волі, а й тих, хто був злими; Та не лише пам'ятай про страждання, яке вони заподіяли нам; згадай плоди, які ми принесли завдяки цьому стражданню – нашу товариськість, нашу вірність, нашу смиренність, нашу мужність, нашу щедрість, велич серця, що виросла з усього цього; і коли вони постануть перед Тобою, дай, щоб усі ті плоди стали їм прощенням. Амінь» [12].

Ця молитва – один із найглибших документів табірної духовності. У ній відображено не лише релігійність, а й етичну велич жіночого досвіду, де прощення стає найвищим виявом сили. Саме така віра «перетворювала безсилля на гідність» [14, с. 175].

Серед ув'язнених Равенсбрюка були жінки різних віровизнань – православні, греко- та римо-католички, протестантки, юдейки, Свідки Єгови, мусульманки, атеїстки. Попри розбіжності у догматах, усіх їх поєднувало спільне прагнення зберегти людяність. Духовність у таборі набувала міжрелігійного характеру, заснованого не на богословських формулах, а на взаємній підтримці та вірі в добро.

Коли бракувало священників і храмів, жінки самі створювали духовний простір – ділилися молитвами, спогадами про богослужіння, хрестили дітей

інших ув'язнених, вчили одна одну молитов різними мовами. «У бараці молилися всі – православні, католички, протестантки. Кожна своїми словами, але про одне – щоб витримати. Бог був єдиний для всіх» [12].

Єврейки читали кадиш пошепки, згадуючи імена загиблих, і передавали дітям уривки зі священних текстів із пам'яті. Протестантки та католички у дні Різдва чи Пасхи співали гімни, які інші жінки тихо підхоплювали, утворюючи спільне «єкуменічне коло» [38, s. 231–238].

У спогадах французьки Мішель Мерель підкреслено: «У таборі ми молилися не як католички чи юдейки, а як жінки, які прагнуть залишитися людьми» [59, р. 95].

Навіть Свідки Єгови, які відмовлялися від праці на військових заводах, викликали глибоку повагу – вони були прикладом моральної стійкості й жертковності: «їхня віра у ненасильство була формою протесту не менше, ніж саботаж чи втеча» [14, с. 170].

Збереження пам'яті, мови і культурної традиції стало для українок у Равенсбрюку однією з найефективніших форм духовного опору. Коли нацистська система прагнула стерти будь-яку національну та індивідуальну ідентичність, мовлення рідною мовою, спів, розповідь і спогад набували сили, здатної відновлювати людське.

Для українок мова була не лише засобом спілкування, а й символом належності до свого народу, знаком єдності в середовищі, де панував примус до німецької мови. Вони створювали маленькі гуртки, у яких співали народних пісень, пригадували колядки, ділилися історіями про рідні села – усе це перетворювалося на ритуал пам'яті.

Ці «вечори спогадів» ставали для жінок «терапією пам'яті» – способом повернути собі минуле, яке нацисти намагалися знищити. Кожен спогад – про матір, дітей, школу, пісню – був актом відновлення власної історії.

Зі спогадів в'язня українки Ольги Фроляк Еліяшевської: «А головне, вони мали мовчати про своє перебування в нацистській неволі. Мовчання і страх – це було найбільшим покаранням. І все ж виринають спогади, і ми

чуємо їх потужні голоси, які нагадують нам пам'ятати та вшанувати їх! Вічна їм пам'ять!» [15, с. 48].

Це свідчення демонструє, що пам'ять – не лише про минуле, а про моральну відповідальність перед майбутнім. Коли жінки ділилися історіями, вони створювали «мовний архів виживання» – зберігали досвід, який допомагав іншим не зламатися.

Мовлення, спів і поезія в Равенсбрюку виконували подвійну роль: з одного боку – це форма самовираження, а з іншого – акція спротиву мовчанню, яке нацисти нав'язували як інструмент контролю. У цій боротьбі слово ставало щитом, що оберігав пам'ять і людяність.

Одним із найпарадоксальніших проявів життя у концтаборі була потреба творити, навіть у місці, де, здавалось, не залишалося нічого людського. Для українок та інших ув'язнених у Равенсбрюку мистецтво, спів і поезія ставали способом нагадати собі про свободу, про власне «я», про минуле, що жило в пам'яті.

Жінки створювали з підручних матеріалів – клаптиків тканини, вуглинок, шматків картону – справжні твори: «Жінки малювали ікони, вирізали хрести, шили вишивки з потайними орнаментами, які передавали одна одній як талісмани. У цих речах вони бачили підтвердження власного існування, доказ, що ще залишилися людьми» [14, с. 172–173].

Культура у таборі – навіть у найпримітивнішій формі – ставала моральним притулком. Зі спогадів українських в'язнів дізнаємося, що жінки співали українських народних пісень, колядок, пригадували Шевченкові рядки, а деякі складали власні вірші про смерть і надію. «Ми співали тихо, щоб не почули наглядачки. Пісня була нашою молитвою» [15, с. 46].

Табір став «одним із місць, де слово і музика рятували людей». Там створювалися вірші, писані потай, які потім переписували й передавали іншим в'язням – не лише як мистецтво, а як меседж виживання: «Кожен вірш чи пісня були свідоцтвом того, що розум не було підкорено».

Українські свідчення це підтверджують. Дарія Лебедь згадувала, що вишивання для неї було формою молитви: «У кожному хрестикові я вишивала ім'я тих, кого втратила. Це було моє слово перед Богом» [15, с. 43].

Творчість у Равенсбрюку була також засобом відновлення жіночої ідентичності, порушеної приниженням і безправ'ям. За словами дослідниці Рамони Сааведри Сантіс, яка аналізувала «жіночу пам'ять Равенсбрюка», саме спільна творча діяльність «повертала жінкам голос, робила їх оповідачками, а не лише жертвами» [68, s. 56].

Отже, духовність, релігія й культура стали для жінок Равенсбрюка головними формами внутрішнього опору системі, що прагнула позбавити їх людської сутності. Молитва, пісня, спогад і творчість замінили зброю й стали способом збереження гідності та ідентичності.

Українки, як і представниці інших народів, знаходили силу у вірі та взаємній підтримці. Вони перетворили бараки на простори духовного життя – читали молитви, співали народних пісень, розповідали про рідний дім, створювали власні символи віри й пам'яті. Для них віра й культура стали не лише засобом психологічного виживання, а й формою національного самоствердження.

Творчість – вишивання, спів, поезія – утверджувала людяність у нелюдських умовах. У таборі різні віровизнання – православ'я, католицизм, протестантизм, юдаїзм – злилися в єдину етичну спільність, у якій головною заповіддю стала взаємна підтримка.

РОЗДІЛ 4.

«ЖІНОЧЕ ПЕКЛО»: ПІСЛЯВОЄННА МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ

4.1. Свідчення українок про Равенсбрюк: мемуари та інтерв'ю

Післявоєнні свідчення українок, які пережили нацистський концтабір Равенсбрюк, становлять цінне джерело для вивчення не лише історії Другої світової війни, але й формування колективної пам'яті українського суспільства. Саме через мемуари, листи, малюнки, інтерв'ю та пізні усноісторичні записи втілюється прагнення зберегти досвід, що тривалий час залишався маргіналізованим [15, с. 12] (див. додаток І).

Українські жінки, які пройшли крізь табір, рідко отримували можливість публічно розповісти про пережите – як через радянську цензуру, так і через психологічну травму. Проте в еміграційному середовищі та в незалежній Україні такі свідчення стали основою для реконструкції реального масштабу жіночих страждань і опору [15, с. 18].

Равенсбрюк був єдиним великим концтабором Третього рейху, створеним спеціально для утримання жінок. З понад маси ув'язнених через нього пройшли представниці десятків національностей, серед яких багато українок, депортованих із різних регіонів окупованої України [56].

Більшість із них були політичними в'язнями, учасницями визвольного руху, членкинями молодіжних організацій або просто цивільними жінками, звинуваченими у «допомозі ворогові». Вони опинилися в умовах тотального насильства, медичних експериментів і знеособлення, але навіть у цих обставинах намагалися зберегти власну гідність, релігійну віру та національну ідентичність [15, с. 45].

Після війни свідчення українок довгий час залишалися майже непомітними в офіційному історичному дискурсі. У радянській історіографії тема концтаборів розглядалася переважно крізь призму «героїчної боротьби радянського народу проти фашизму», без акценту на національному чи

гендерному вимірах [26, с. 74]. Тому розповіді українок, особливо тих, хто опинився в еміграції, набули особливого значення – вони зберегли живу пам'ять про жорстоку дійсність Равенсбрюка, позбавлену офіційного патетизму [1, с. 55].

Важливе місце серед таких джерел посідає монографія Калини Безхлібник-Батлер і Лідії Репляньської «Українські жінки концтабору Равенсбрюк. Голоси в'язнів» [15, с. 224]. Це перше системне англomовне дослідження, присвячене саме українкам у Равенсбрюку. Авторки використали як архівні документи, так і інтерв'ю з колишніми в'язнями, проведені в Канаді, США та Німеччині.

Зокрема, вони фіксують імена кількох тисяч українок, чії історії раніше не були оприлюднені. Ці свідчення демонструють не лише катастрофічні умови існування в таборі, але й надзвичайну моральну силу жінок, які, попри фізичне виснаження, підтримували одна одну, ділилися їжею, молилися і навіть організовували короткі літургії українською мовою [15, с. 62].

Зібрані мемуари мають подвійне значення: як історичні документи і як свідчення травматичного досвіду. Наприклад, у спогадах Ольги Фроляк-Еліяшевської, докладно описано, як вона була заарештована на Волині в 1943 р. за допомогу пораненим партизанам і депортована до Равенсбрюка [2, с. 15].

Її свідчення, записані в еміграції у 1960-х рр., включає детальні описи «апелів» (шикувань), голоду, примусової праці на виробництві зброї, а також солідарності між українками, поляками й французькими [2, с. 15]. Особливо промовистими є її слова: «Ми вижили не тому, що були сильні, а тому, що трималися разом і молилися своєю мовою» [2, с. 16].

У мемуарному корпусі особливе місце займають спогади українок, які після війни опинилися в еміграції – у Канаді, США, Великій Британії та Західній Німеччині [7, с. 17]. Саме там, у середовищі української діаспори,

почали з'являтися перші тексти, в яких досвід Равенсбрюка подавався не лише як свідчення злочину, а й як моральний урок для нації.

Серед таких авторок – Марія Савчин (псевдо «Марічка»), учасниця ОУН, котра пройшла через нацистські в'язниці та післявоєнні радянські табори. У своїй книзі «Тисяча доріг» [7, с. 356] вона згадує про долю жінок, які потрапляли до Равенсбрюка, підкреслюючи не лише жорстокість табірної системи, а й жіночу солідарність, що дозволяла вижити в нелюдських умовах [7, с. 19]. Хоча Савчин не була безпосередньо ув'язнена у цьому таборі, її свідчення про контакти з жінками-равенсбрюкками на еміграції стали важливим фрагментом колективної пам'яті.

Інше значуще джерело – свідчення Олени Вітер (1907–1988 рр.), греко-католицької черниці з Тернопільщини, яка під час окупації переховувала єврейських дітей у сиротинці у Львові, за що була заарештована гестапо та відправлена до Равенсбрюка [10].

Її розповідь збереглася у кількох варіантах: частково у мемуарних нотатках, частково в усних інтерв'ю, записаних після війни у Франції. У її свідченнях важливим є моральний вимір: Вітер не лише документує умови табірної життя, але й осмислює їх у релігійно-етичній площині, наголошуючи на збереженні духовності як способі опору [10]. Пізніше її було визнано Праведницею народів світу (Яд Вашем, 1976 р.), а її досвід увійшов у міжнародний наратив жіночого опору нацизму [10].

Численні інтерв'ю з українками, які пережили Равенсбрюк, зібрані у фондах «Українсько-канадського дослідно-документаційного центру» в Торонто [2, с. 25]. Зокрема, у 1980–1990-х рр. там було записано десятки свідчень колишніх в'язнів, серед них – Пелагія Ткаченко (Дністрянська), Ольга Добжинська, Теодозія Гайвас, Марія Григорців [2, с. 33].

Усі вони описували не лише власний досвід, а й згадували про співвітчизниць, котрі загинули в таборі або не повернулися після репатріації [2, с. 40]. Часто ці жінки підкреслювали, що після повернення на

батьківщину колишніх в'язнів у СРСР зустрічали з підозрою: «Ми були не герої, а люди під наглядом. У нас питали – чому ви вижили?» [2, с. 56].

Мемуари українок про Равенсбрюк мають спільну рису – прагнення поєднати точність фактів із моральною рефлексією. Навіть короткі записи, зроблені в 1940-х чи 1950-х рр., містять спробу осмислити не лише жорстокість табірної системи, але й власне жіноче призначення у ній: турботу, співчуття, здатність підтримати. У цьому сенсі їхні тексти виходять за межі просто історичних джерел – вони стають моральними документами епохи.

Після визволення Равенсбрюка у квітні 1945 р. українські жінки-в'язні опинилися перед новими викликами. Частина з них потрапила до таборів для переміщених осіб у Західній Німеччині, інші були репатрійовані до СРСР. Саме цей період став переломним у формуванні післявоєнної пам'яті.

В еміграційному середовищі спогади про концтабір почали фіксувати відразу після війни: жінки-равенсбрючки давали свідчення для Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі та для Міжнародного комітету в'язнів Равенсбрюка (ICRC Ravensbrück) [15, с. 95].

Українки Ольга Гнаткевич, Ірина Скальська, Марія Долинська, які передали детальні описи умов утримання та імен охоронців [15, с. 97]. Їхні свідчення зберігаються в архіві меморіальної фундації «Равенсбрюк» (Ravensbrück Memorial Foundation) у Фюрстенберзі-Гафелі та використовуються дослідниками донині [15, с. 97].

Водночас у СРСР пам'ять про українок-в'язнів мала суперечливий характер. Попри офіційну антифашистську риторику, колишні полонені часто зазнавали дискримінації та недовіри з боку радянських органів [26, с.121]. Багато хто не мав змоги оприлюднити свої історії, а спогади передавалися лише в колі сім'ї.

Цей «мовчазний період» тривав майже півстоліття. Лише після розпаду СРСР почалося публічне повернення теми Равенсбрюка до українського суспільного дискурсу [26, с. 135]. У 1990-х рр. з'явилися перші виступи

колишніх в'язнів у пресі, створювалися документальні фільми й громадські ініціативи зі збору свідчень [26, с. 164].

Важливу роль у збереженні пам'яті відіграли міжнародні організації колишніх в'язнів – передусім Міжнародний комітет Равенсбрюка, у діяльності якого з 1950-х рр. брали участь і українські представниці з еміграції. Вони підтримували зв'язки з польськими, чеськими, французькими й німецькими асоціаціями колишніх в'язнів, домагалися створення меморіального комплексу на місці табору.

Однією з активних діячок була Ольга Фроляк-Еліяшевська, яка брала участь у щорічних зустрічах колишніх в'язнів і виступала після війни в Німеччині з доповіддю про українських жінок у Равенсбрюку.

У сучасному історичному наративі свідчення українок про Равенсбрюк поступово набувають статусу окремої дослідницької теми, що поєднує історію, жіночі студії та студії пам'яті [26, с. 209]. Важливим кроком стало залучення мемуарів та інтерв'ю до міждисциплінарного аналізу – не лише як історичних фактів, але й як проявів колективної ідентичності [21, с. 118]. Цей підхід розкриває складні механізми збереження травматичного досвіду в жіночій пам'яті, а також взаємодію індивідуальної оповіді з національним наративом [26, с. 213].

Мемуари українок-в'язнів Равенсбрюка демонструють типову для усних свідчень структуру – поєднання документального опису з морально-емоційним осмисленням [15, с. 121]. У багатьох текстах помітне прагнення авторок «дати голос» тим, хто не повернувся. Так, у спогадах Марії Григорців і Теодозії Гайвас, записаних у Торонто [2, с. 50], постійно повторюється думка про відповідальність перед загиблими: «Ми повинні говорити, щоб світ не забув їхніх імен» [2, с. 51]. У цих словах виразно звучить етичний імператив жіночого свідчення – не лише пам'ятати, а й публічно свідчити, перетворюючи власний біль на історичний доказ.

Важливою особливістю українських свідчень є збереження духовного виміру табірної життя. Для більшості в'язнів віра – релігійна або

національна – була головним ресурсом виживання. У спогадах Олени Вітер та Ольги Фроляк-Еліяшевської неодноразово згадується про молитви українською мовою, які ставали актом опору знеособленню. Саме ця внутрішня сила перетворює індивідуальні історії на моральний урок для наступних поколінь.

Після здобуття Україною незалежності ці тексти стали підґрунтям для переосмислення жіночого досвіду війни [18, с. 134]. Історики, літературознавці, культурологи залучають мемуари українок до нових інтерпретацій – як прикладів «жіночого письма травми», форм самозбереження та колективного опору. У публікаціях початку ХХІ ст. акцент зміщується від «героїзму» до «свідчення», від зовнішнього подвигу до внутрішньої сили витримати приниження й вижити без втрати людяності.

Сьогодні цей пласт пам'яті інтегрується в освітні й музейні практики. Матеріали з архівів Українсько-канадського дослідно-документаційного центру, Яд Вашему, меморіальної фундації «Равенсбрюк» та українських музеїв використовуються в експозиціях, присвячених жінкам у війні. У Луцьку та Львові проводяться уроки-пам'яті «Українки Равенсбрюка», а цифрові проєкти дозволяють сучасним дослідникам працювати з оцифрованими інтерв'ю, фотографіями та документами. Цей процес не лише зберігає пам'ять, а й повертає її в публічний простір, роблячи історію жіночих страждань частиною національної історії [26, с. 227] (див. додаток К).

Отже, свідчення українок про Равенсбрюк виступають багатовимірним джерелом, у якому переплітаються індивідуальні долі, колективна пам'ять і моральна відповідальність перед минулим. Їхнє вивчення дозволяє не лише відтворити історичну правду про нацистські концтабори, а й зрозуміти, як жіночий досвід війни формує сучасний український гуманітарний дискурс. Ці голоси залишаються невід'ємною частиною національної пам'яті – свідченням страждання, гідності та незламності українських жінок.

4.2. Українські ініціативи у вшануванні пам'яті жертв Равенсбрюка

Окремий пласт становлять пізніші записи спогадів, здійснені в незалежній Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. [32]. Зокрема, у рамках проєктів Інституту історії України НАН та Українського інституту національної пам'яті були зафіксовані інтерв'ю з кількома колишніми в'язнями, серед них – Катерина Суховерська з Луцька та Марія Шиманська зі Львова.

Вони наголошували, що зберігали мовчання десятиліттями, бо вважали свій досвід «непотрібним» радянській владі. Ці усноісторичні свідчення демонструють процес «повернення голосу» – коли жінки вперше після півстоліття мовчання почали усвідомлювати власну розповідь як частину історії країни.

Починаючи з 1990-х рр., Україна поступово долучилася до міжнародної практики вшанування пам'яті жертв Равенсбрюка. Представниці українських громадських організацій та історики почали брати участь у щорічних комемораціях у Фюрстенберзі, де встановлено пам'ятний знак на честь українок-в'язнів [51]. Ці заходи мали не лише меморіальний, а й науково-просвітницький характер: у межах конференцій обговорювалися питання репрезентації жіночого досвіду війни, методи усної історії, проблеми архівування спогадів [26, с. 198].

Значну увагу темі приділили сучасні історики – зокрема, Ірина Склокіна, Оксана Кісь, які досліджують феномен жіночої пам'яті та усного свідчення в українському контексті [21, с. 65]. Їхні роботи показують, що наративи українок-в'язнів Равенсбрюка не є лише історіями страждання: це також свідчення про форми опору, жіночу взаємопідтримку, релігійну та національну самоідентифікацію, які ставали ключовими для виживання [21, с. 112].

Поступово в українському публічному просторі формується і новий формат пам'яті – інтерпретаційні виставки та цифрові архіви. Проєкти на

кшталт «Українські жінки Равенсбрюка» [15, с. 224] поєднують фотодокументи, листи, табірні записи та аудіо-свідчення, надаючи цим матеріалам нового звучання. Так, у виставці представлено понад п'ятдесят історій українок, які пройшли через концтабір: серед них Галина Савчук, Віра Скуратівська, Анна Козяр, Тетяна Дністрянська [2, с. 55]. Кожне свідчення супроводжується короткою біографією, фотографією та уривком інтерв'ю, що дозволяє персоніфікувати пам'ять про трагедію.

Суттєву роль у формуванні культури пам'яті про Равенсбрюк відіграють українські ветеранські та жіночі організації, які зберігають спадкоємність між поколіннями свідків та дослідників. Зокрема, Всеукраїнська спілка в'язнів-жертв нацизму, заснована ще на початку 1990-х рр., стала одним із ключових осередків координації пам'ятних заходів. Організація підтримує контакти з німецьким Меморіальним комплексом Равенсбрюк (Ravensbrück Memorial Foundation) [51], бере участь у щорічних міжнародних зустрічах колишніх в'язнів і їхніх родин, а також здійснює освітню діяльність серед молоді – проводить виставки, уроки пам'яті, круглі столи у школах і бібліотеках [31].

До цієї діяльності долучаються й інші інституції – Українська асоціація усної історії, Жіночий ветеранський рух, а також Міжнародна рада колишніх в'язнів Равенсбрюка (IRK) [50]. Ці організації забезпечують не лише спадкоємність традицій пам'яті, а й гендерну перспективу її осмислення.

Починаючи з 2010-х рр., меморіалізація набуває ширшого виміру через локальні музеї та регіональні ініціативи. Зокрема, Музей «Територія Терору» у Львові проводить виставки про жінок у нацистських таборах [24], а Волинський краєзнавчий музей має експозицію, присвячену Катерині Суховерській. У 2018 р. Музей історії Києва спільно з УІНП відкрив виставку «Українки в нацистських таборах: сила духу і пам'яті», де вперше представлено особисті документи, фотографії й табірні жетони українок-в'язнів [34].

Упродовж останнього десятиліття спостерігається активізація державної політики пам'яті, що стосується вшанування жертв тоталітарних режимів [32]. УІНП реалізував низку проектів, присвячених жінкам, які пройшли через Равенсбрюк – зокрема, виставковий проект «Українки в таборах: сила духу і пам'яті» (Київ, 2018 р.), а також документальний цикл «Жінки у війні» (2019–2020 рр.), який демонструвався в музеях та на регіональному телебаченні.

Важливо, що ця діяльність спирається не лише на свідчення очевидців, а й на міжінституційну співпрацю. У партнерстві з Міністерством культури та інформаційної політики України і Українським інститутом національної пам'яті (УІНП) розробляються програми популяризації історії українських жінок у нацистських таборах, а також ініціативи щодо збереження матеріальних слідів пам'яті – меморіальних дошок, архівів, музейних експозицій.

До процесу активно долучається Європейська мережа пам'яті і солідарності (ENRS), що координує міждержавні проекти на теми жіночого досвіду війни, зокрема «HerStory of WWII» (2020–2023 рр.), у якому Україна була партнером [45].

Після 2014 р., коли в Україні розпочалася переоцінка радянської спадщини, тема Равенсбрюка набула нового змісту: пам'ять про жінок-в'язнів стала елементом переосмислення жіночої ролі у війні, в історії опору тоталітарним режимам і в боротьбі за людську гідність [77]. Завдяки участі українських науковців та громадських активістів пам'ять про Равенсбрюк поступово інтегрується в сучасний європейський контекст комеморації.

Окрему сторінку становлять міжнародні ініціативи та співпраця України з іноземними партнерами. Українські посольства в Німеччині, Польщі та Франції активно підтримують участь українських делегацій у щорічних церемоніях пам'яті у Фюрстенберзі-Гафелі [56]. Виступи українських представників на Міжнародному жіночому форумі «Равенсбрюк» та наукових конференціях, що відбуваються під егідою Фонду

меморіалів Бранденбурга (Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten), свідчать про поступове визнання українського внеску в історію табору.

У Центрі міської історії (Львів) у 2019–2022 рр. реалізовано дослідницький проєкт «Тіла пам'яті: жіночий досвід насильства у XX ст.», де Равенсбрюк розглядався як кейс вивчення травматичної жіночої історії [35].

Участь студентів у програмах Erasmus+ і DAAD забезпечує нове покоління дослідників, для яких осмислення історії табору стає частиною громадянської освіти [44]. Крім офіційних заходів, розвивається й міжкультурний діалог: у межах програм Erasmus+ та DAAD українські студенти-історики відвідують меморіали на місці колишніх концтаборів, беруть участь у літніх школах, присвячених тематиці «Пам'ять і освіта про Голокост». Так формується нове покоління дослідників, для яких осмислення історії Равенсбрюка стає не лише науковим, а й громадянським завданням.

Не менш важливим напрямом сучасних українських ініціатив є культурна репрезентація трагедії Равенсбрюка. Подібні проєкти поєднують емоційний вимір пам'яті з документальною точністю, відновлюючи особистісний вимір історії. У цьому контексті культурні ініціативи виконують подвійну функцію: з одного боку – популяризують історичну правду, а з іншого – формують гуманітарну чутливість суспільства до теми насильства та страждання.

Отже, поступове розширення українських ініціатив у сфері меморіалізації Равенсбрюка засвідчує, що ця тема перестала бути периферійною. Вона дедалі більше інтегрується у національну політику пам'яті, освіти й культуру. Сьогодні Равенсбрюк для українського суспільства – це не лише символ трагедії, але й місце жіночої гідності, опору та моральної сили. Вшанування українок, які пройшли крізь концтабір, стає частиною ширшого процесу переосмислення минулого, спрямованого на зміцнення історичної відповідальності, гуманізму та європейської солідарності.

4.3. Значення дослідження жіночого досвіду для сучасного історичного наративу

Починаючи з другої половини ХХ ст., історична наука поступово відходить від традиційного, подієво-політичного бачення минулого. Так звана «велика історія», орієнтована на події, держави, війни та політичних лідерів, поступово зміщується до вивчення «історії людини», її повсякдення, почуттів і взаємин.

Цей епістемологічний поворот, започаткований школою «Анналів» і розвинутий у роботах Е.П. Томпсона, відкрив шлях до формування соціальної, культурної та гендерної історії, у межах яких жінки вперше постали як повноцінні суб'єкти історичного процесу [76, р. 12–17].

Після появи концепції «нової соціальної історії» у 1960–1970-х рр. увага дослідників перемістилася до вивчення «малих історій» – біографій, приватних архівів, щоденників, усних спогадів. На цьому ґрунті виникла мікроісторія, представлена працями К. Гінзбурга, Дж. Леві, Дж. Скотт.

Для історії геноцидів і тоталітарних режимів цей підхід став принципово важливим, адже дозволив реконструювати досвід «звичайної людини» в екстремальних умовах. У свою чергу, сучасні цифрові бази, як-от EHRI Portal та Arolsen Archives, зберігають тисячі таких індивідуальних анкет і листів, що дозволяє відтворювати не тільки масштаб трагедії, а й людський вимір насильства [9].

У 1970 – 1980-х рр. сформувався ще один важливий напрям – гендерна історія, яка постала на перетині історії, соціології та феміністських студій. Її мета полягала не лише в тому, щоб «повернути» жінок в історію, а й переосмислити сам спосіб історичного мислення.

У класичній праці Дж. В. Скотт «Гендер і політика історії» дослідниця визначає гендер як аналітичну категорію, що пояснює соціальні механізми влади, ієрархії та насильства [73, р. 28–33].

Застосування гендерного підходу до вивчення нацистських концтаборів дало змогу побачити їх як структурно гендеровані простори. У жіночому

таборі Равенсбрюк насильство мало не лише фізичний, а й символічний характер: стерилізація, приниження, руйнування материнських ролей і використання «жіночої» праці в експлуатаційних цілях.

У цьому контексті поняття «гендерний вимір нацистських репресій» означає розгляд війни та окупації через призму тілесності, сексуального насильства, репродуктивної політики й контролю над жіночим тілом.

Жіночі свідчення – листи, щоденники, інтерв'ю – доповнюють документальну історію на рівні емоцій і мовчання. Ці тексти стали основою для формування так званого «наративу співпереживання», де емоція є повноцінним носієм історичної пам'яті. Такий підхід підтримує теорія Б. Розенвайн про «емоційні спільноти» [67, s. 58].

Для української історіографії цей зсув особливо важливий у зв'язку з постколоніальним поворотом. Радянська історія замовчувала національний і гендерний вимір страждань, представляючи українок-в'язнів Равенсбрюка лише як «радянських жінок».

Сучасні дослідження, зокрема роботи Юлії Юрчук [77], доводять, що повернення жіночих історій у публічний простір є актами відновлення пам'яті й гідності.

Тобто, звернення до жіночого досвіду не є вторинним доповненням до «великої історії». Воно кардинально змінює саму оптику історіописання: замість макроподій – людська повсякденність, замість безособової держави – тіло, замість перемоги – виживання. Такий антропологічний поворот робить історію не лише описом минулого, а моральним простором співпереживання, у якому пам'ять про Равенсбрюк стає частиною гуманітарного досвіду сучасності [41, p. 63–69].

Пам'ять про Равенсбрюк – це не лише історичне джерело, а й терапевтичний простір осмислення колективної травми. Через індивідуальні жіночі історії, збережені в мемуарах, інтерв'ю та архівах, формується специфічний тип знання, який поєднує історичну фактографію з емоційним і тілесним виміром досвіду.

Цей підхід відповідає сучасній парадигмі «студії пам'яті», у межах якої травма розглядається не як суто психологічний феномен, а як культурна подія, що структурує колективну свідомість [40, р. 34–39].

Свідчення колишніх в'язнів Равенсбрюка становлять етичний акт протистояння забуттю. Вони відрізняються від офіційних документів тим, що передають не лише факти, а й емоції, страх, сором, втрату людяності. За словами Д. ЛаКапри, свідчення є способом «переживання історії як травми» – не для повторення, а для інтеграції досвіду у спільну пам'ять [53, р. 41–45]. У цьому сенсі жіноча оповідь має подвійну функцію: вона фіксує минуле та одночасно відновлює моральний порядок, зруйнований насильством.

Українські дослідниці О. Кісь та М. Гавришко наголошують, що жіноче свідчення є формою опору забуттю. Кісь трактує його як «мову тілесної пам'яті», через яку жінки повертають собі право говорити про досвід, який довго залишався табуйованим [21, с. 98–101]. Гавришко у своїй книзі «Долаючи тишу: жіночі історії війни» підкреслює, що говоріння про біль і сексуальне насильство є актом звільнення від «подвійної травми» – фізичної та соціальної, адже суспільство часто відмовляло жінкам у праві на голос [17, с. 122–128].

Тілесність – один із найважливіших вимірів жіночого досвіду Равенсбрюка. У таборі тіло ставало об'єктом дисципліни, контролю, насильства, але водночас – простором опору. У спогадах українок часто повторюються образи тіла як «місця пам'яті», де закарбовано біль, голод, хвороби, але також і гідність. Цей мотив узгоджується з концепцією «тілесної пам'яті» (embodied memory), яку розвиває британська дослідниця К. Гудман: пам'ять існує не лише в текстах, а в жестах, рухах, фізичній присутності [48, s. 88–92].

Через тілесність жінки Равенсбрюка зберігали ідентичність – підтримуючи одна одну, ділячись їжею, доглядаючи хворих. Ці практики стали символічною протипагою механізмам дегуманізації, спрямованим на

руйнування тілесної суб'єктності. Тобто, тілесна пам'ять перетворюється на форму морального спротиву.

У сучасній історичній культурі жіночі свідчення про насильство стають моральним ресурсом – підґрунтям для виховання емпатії, діалогу, переосмислення насильства як соціального феномена. Це особливо помітно у проєктах пам'яті, реалізованих в Україні та Європі: виставках, документальних читаннях, усноісторичних програмах. У них акцент зміщено від патріотичної героїки до гуманітарного співпереживання.

Пам'ять про жіночий досвід таборів допомагає сучасному суспільству осмислити власні травми – війни, депортації, репресії. Як підкреслює А. Ассман, «пам'ять – це не лише відтворення минулого, а його повторне проживання у відповідальності перед майбутнім» [40, р. 56–60]. Відтак, дослідження жіночих історій Равенсбрюка стає частиною глобальної культури пам'яті, що поєднує історичну науку, психологію та етику.

Отже, дослідження жіночого досвіду в Равенсбрюку розкриває нові горизонти сучасної історіографії, переводячи увагу від «великої історії» до історії людини, її почуттів, тіла й гідності. Гендерний підхід дає змогу побачити нацистські репресії як систему, у якій насильство мало не лише фізичний, а й символічний характер, спрямований на руйнування жіночої суб'єктності. Жіночі свідчення, листи та мемуари формують особливий тип наративу – етичного й емпатійного, у якому емоція стає носієм історичної пам'яті. Такий підхід дозволяє не просто описати події, а відчувати їхній людський вимір, що надає історії морального сенсу.

В українському контексті осмислення жіночого досвіду є актом деколонізації пам'яті – поверненням голосу українок, замовчуваного радянською історіографією. Звернення до жіночих історій відкриває шлях до гуманізації колективної пам'яті та формування культури співпереживання. У цьому сенсі жіночий досвід виступає не лише об'єктом дослідження, а й інструментом морального переосмислення травми, який допомагає сучасному суспільству осмислити природу насильства, солідарності та

людяності. Саме тому пам'ять про українок у Равенсбрюку стає складовою не лише національного, а й європейського гуманітарного наративу.

ВИСНОВКИ

Отже, проведене дослідження дозволило комплексно осмислити гендерний вимір нацистських репресій на прикладі концентраційного табору Равенсбрюк і простежити досвід українок, які опинилися в умовах тоталітарного насильства.

Аналіз широкого кола джерел дав змогу виявити особливості організації табору, соціальний склад його в'язнів, форми опору та стратегії виживання жінок. Результати дослідження підтверджують, що жіночий досвід у нацистських таборах має власну логіку, динаміку та морально-психологічний зміст, який істотно доповнює традиційні історичні уявлення про систему репресій у роки Другої світової війни.

Дослідження історії створення та функціонування концентраційного табору Равенсбрюк дозволило з'ясувати, що він став центральною ланкою системи жіночих концтаборів Третього Рейху, покликаною реалізувати політику тотального контролю над «небажаними елементами» та, водночас, випробувальним полігоном гендерно зумовлених репресій.

Аналіз процесу організації табору показав, що Равенсбрюк був не лише місцем ізоляції, а й економічним і соціальним механізмом експлуатації, інтегрованим у господарську систему рейху. Через примусову працю, голод, катування й медичні експерименти нацистська адміністрація реалізовувала ідеологію дегуманізації, у якій жінки виступали об'єктом подвійного – політичного й гендерного – насильства.

Соціальний склад в'язнів засвідчує етнічне та політичне різноманіття: до табору потрапляли представниці понад тридцяти націй, серед яких – українки, полячки, французьки, єврейки, німкені-антифашистки. Цей багатонаціональний характер сприяв виникненню складної соціальної ієрархії, що визначала умови виживання.

Особливе місце посідала роль жінок-наглядачок, діяльність яких ілюструє, як ідеологія нацизму трансформувала уявлення про жіночність,

підміняючи традиційні моральні цінності фанатичною відданістю системі. Участь жінок у табірному апараті насильства доводить, що гендер у нацистській системі функціонував не лише як об'єкт репресій, а й як інструмент їх здійснення.

Аналіз долі українок у системі нацистських концентраційних таборів дав змогу з'ясувати, що депортація жінок з українських територій мала комплексний характер та зумовлювалася поєднанням політичних, етнічних, соціальних і релігійних факторів. Українки потрапляли до таборів як політичні в'язні, оstarбайтерки, члени підпілля, учасниці визвольних рухів, а також як цивільне населення, запідозрене у нелояльності до рейху.

Дослідження показало, що українок у Равенсбрюку, попри відносно невелику частку від загальної кількості ув'язнених, було кілька тисяч, проте їхня присутність часто не фіксувалася належним чином через практику реєстрації радянських громадян без зазначення національності. Це ускладнює відтворення повної статистики, але не применшує значення їхнього внеску у табірну історію.

Умови перебування українок у таборі визначалися жорсткою дискримінацією за національною та расовою ознаками. Їх розглядали як «слов'янок нижчого походження», що відображалося у розподілі праці, нормах харчування, доступі до медичної допомоги та ставленні адміністрації. Українок залучали до найважчих видів робіт – розвантаження піску, каменоломень, дорожнього будівництва, що призводило до фізичного виснаження та травм.

Окремою формою насильства стала гендерна експлуатація, яка проявлялася у моральних приниженнях, тілесних покараннях і використанні жінок як «добровільних працівниць» у чоловічих таборах, що фактично означало примус до проституції.

Досвід українок у Равенсбрюку засвідчив, що гендер і національна належність виступали взаємопов'язаними критеріями репресій, які визначали масштаби насильства, доступ до ресурсів виживання та ставлення табірної

адміністрації. Водночас українок вирізняла висока моральна стійкість, віра, внутрішня гідність і прагнення підтримувати інших, що стало підґрунтям для формування спільноти взаємодопомоги.

Дослідження стратегій виживання українок у Равенсбрюку показало, що, попри нелюдські умови існування, жінки виробили різноманітні моделі адаптації та опору, які ґрунтувалися на взаємопідтримці, духовності та внутрішній силі. Їхнє життя в таборі було не лише фізичним випробуванням, а й боротьбою за збереження гідності, людяності та культурної ідентичності.

Ключовим чинником виживання стала жіноча солідарність, яка проявлялася у взаємодопомозі, поділі їжею, турботі про хворих, підтримці морального стану товаришок. Взаємопідтримка набувала форм «підпільних» спільнот і груп взаємодопомоги, що діяли в межах бараків і табірних цехів. Саме ця горизонтальна структура солідарності стала важливішим механізмом збереження життя, ніж формальні табірні ієрархії.

Українки демонстрували високий рівень духовного опору, який проявлявся через молитву, збереження релігійних практик, спів українських пісень, виготовлення вишивок і символічних предметів. Такі дії виконували не лише релігійну, а й терапевтичну функцію – допомагали жінкам подолати страх і зберегти віру у власну гідність.

Окремою формою опору були щоденні акти непокори – саботаж виробничих завдань, приховування слабших жінок від покарань, навмисне сповільнення праці. Такі дії, хоч і не завжди мали відкритий політичний характер, виконували важливу моральну функцію – утверджували почуття внутрішньої свободи навіть у межах табірної простору.

Важливу роль у виживанні відігравала релігія, культура та пам'ять. Через молитву, оповіді про рідний дім, спільне згадування минулого українок, жінки вибудовували духовний простір, у якому відновлювалося відчуття спільності та сенсу життя. Цей культурно-релігійний опір сприяв психологічній стабільності та збереженню ідентичності.

Аналіз процесів післявоєнної меморіалізації досвіду українок, які пройшли крізь Равенсбрюк, показав, що пам'ять про цей табір і його жертв формувалася в умовах складних політичних і суспільних трансформацій. У радянський період тема жіночих концтаборів, зокрема участі українок, замовчувалася або спотворювалася – колишні в'язні часто зазнавали упередженого ставлення, а їхні свідчення не потрапляли до публічного простору.

Лише з розпадом СРСР розпочалося поступове повернення Равенсбрюка в український історичний наратив. У 1990-х рр. з'явилися перші публічні виступи колишніх в'язнів, спогади, що започаткували процес осмислення жіночого досвіду нацистських таборів. Цей період став початком національної комеморації, у межах якої жіноча пам'ять інтегрувалася в загальну історію Другої світової війни.

Велике значення мають свідчення українок, що зберігаються в архівах Меморіальної фундації «Равенсбрюк», а також у фондах Українсько-канадського дослідно-документаційного центру. Вони є не лише історичними документами, а й моральним свідченням епохи, у якому поєднуються досвід страждання, жертвності й духовного опору.

З початку ХХІ ст. пам'ять про українок Равенсбрюка стала частиною європейського простору пам'яті. Участь України в міжнародних комеморативних заходах сприяла інтеграції українського досвіду у глобальний дискурс про жіночу історію війни.

Післявоєнна меморіалізація українок Равенсбрюка пройшла шлях від мовчання до визнання. Її сучасний розвиток демонструє прагнення суспільства не лише зберегти пам'ять про жертв нацизму, а й утвердити цінності людяності, солідарності та гідності, які вони уособлюють.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гнаткевич О. Спогади з часів війни. Мюнхен: Українське видавництво, 1948. 258 с.
2. Григорців М., Гайвас Т. Усні інтерв'ю колишніх в'язнів концтабору Равенсбрюк. Торонто: Архів Українсько-канадського дослідно-документаційного центру. Торонто: 1993. 61 с.
3. Гуревич Л. Голоса. Воспоминания узниц гитлеровских лагерей. Москва: Возвращение, 1994. 206 с.
4. Женщины Равенсбрюка / под ред. Э. Бухман. Москва: Издательство иностранной литературы, 1960. 177 с.
5. Нюрнбергский процесс: сборник материалов в 8 т. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1959. Т. 4. 672 с.
6. Они победили смерть. Москва: Издательство политической литературы, 1966. 542 с.
7. Савчин М. Тисяча доріг. Львів: Літопис УПА, 1995. 591 с.
8. EHRI Portal. Access to Holocaust-related archival descriptions. URL: <https://portal.ehri-project.eu> (дата звернення: 29.10. 2025).
9. Jewish Women's Archive. "Ravensbrück Women's Concentration Camp." 2018. URL: <https://jwa.org/encyclopedia/article/ravensbruck-womens-concentration-camp> (дата звернення 23.09. 2025).
10. Olena Viter. Jerusalem: Yad Vashem. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4044362> (дата звернення 12.10 2025).
11. Tillion G. Ravensbrück: An Eyewitness Account of a Women's Concentration Camp. New York: Doubleday, 1958. 42 p.
12. Virtual Museum of the Holocaust – Women in Ravensbrück. McMaster University Archives. URL: <https://library.mcmaster.ca/archives/virtualmuseum/mod1-4.html> (дата звернення 24.09. 2025).

13. Voices from Ravensbrück. URL: <https://universes.art/en/voices-from-ravensbrueck> (дата звернення 12.10 2025).

* * *

14. Аристов С. Жизнь вопреки: стратегии выживания в нацистском женском концлагере Равенсбрюк (1939–1945 гг.): исследование и свидетельства. Москва: РГГУ, 2020. 448 с.

15. Безхлібник-Батлер К., Реплянська Л. Українські жінки концтабору Равенсбрюк. Голоси в'язнів. Торонто: Українсько-канадський дослідно-документаційний центр, 2024. 61 с.

16. Бігун І., Бірчак В., Бондарук Л., В'ятрович В., Ісаюк О., Олійник А., Ясиневич Я. Тріумф людини. Українці в нацистських і радянських концтаборах. Львів: Папуга, 2019. 195 с.

17. Гавришко М. Долаючи тишу: жіночі історії війни. Харків: Віват, 2018. 240 с.

18. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. Київ: ТОВ Видавництво «Арт Книга», 2015. 335 с.

19. Даниленко В., Крупина В., Кульчицький С., Лисенко О., Стяжкіна О., Якубова Л. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990). Київ: Академперіодика, 2021. 544 с.

20. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. Київ: ТОВ «Арт Книга», 2015. 335 с.

21. Кісь О. Українки в горнілі модерності: у пошуках власного голосу. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2019. 330 с.

22. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.

23. Котек Ж., Ригуло П. Век лагерей: лишение свободы, концентрация, уничтожение. Сто лет злодеяний. Москва: Текст, 2003. 688 с.

24. Музей «Територія Терору». Меморіальний музей тоталітарних режимів у Львові. URL: <https://museumterror.com/> (дата звернення 20.09.2025).
25. Мюллер Ш. Слесарная команда Равенсбрюка. Москва: Издательство политической литературы, 1985. 174 с.
26. Склокіна І. Пам'ять про Другу світову війну в Україні: історії, політики, суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 2011. С. 199–220.
27. Становська В. Українці у німецьких млинах смерті (1941–1944 рр.). *Acta de historia & politica: saeculum XXI*, 2020. Vol. 2. С. 15–20.
28. Стяжкіна О. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. Вип. 2 (№521). С. 42–66.
29. Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 272 с.
30. Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 384 с.
31. Суспільне Волинь. На Волинь приїхали в'язні фашистських концтаборів з різних областей країни. Суспільне Мовлення. 2020. URL: <https://suspilne.media/lutsk/83264-na-volin-priihali-vazni-fasistskih-konctaboriv-z-riznih-oblastej-kraini/> (дата звернення 01. 10. 2025).
32. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua> (дата звернення 11.09.2025).
33. Хёне Х. Черный орден СС. История охранных отрядов. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 542 с.
34. Центр досліджень візуальної історії та реконструкції (ЦДВР). Невільниці за колючим дротом: українські жінки у концтаборах Третього Рейху (виставка 2018 р.). URL: <https://cdvr.org.ua/27886/2019/10/25/> (дата звернення 05.11. 2025).

35. Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Проєкт «Тіла пам'яті: жіночий досвід насильства у XX ст.». URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/about/> (дата звернення 29.10. 2025).
36. Allen M. The Business of Genocide. The SS, slave labor and the concentration camps. The University of North Carolina Press, 2002. 392 p.
37. Amesberger H., Auer K., Halbmayr B. Sexualisierte Gewalt. Weibliche Erfahrungen in NS-Konzentrationslagern. Wien: Mandelbaum Verlag, 2007. 420 s.
38. Apel L. Jüdische Frauen im Konzentrationslager Ravensbrück. Berlin: Metropol, 2003. 421 s.
39. Arndt I. Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. URL: https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1524/9783486703627.93/html?srsltid=AfmBOoovDLMM4x_xCrP5JKXfulpFCFygHuNwoC36TO7mtXUCkIYGx_kwu (дата звернення 24.09. 2025).
40. Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives. New York: Cambridge University Press, 2011. 403 p.
41. Boym S. The Future of Nostalgia. New York: Basic Books, 2001. 482 p.
42. Buber-Agassi J. The Jewish Women Prisoners of Ravensbrück: Who Were They? Oxford: Oneworld Book. 360 p.
43. Buber-Neumann M. Under Two Dictators. London: Pimlico, 2009. 350 p.
44. Erasmus+ support to Ukraine: three years of solidarity and action. URL: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/news/erasmus-support-to-ukraine-three-years-solidarity-and-action> (дата звернення 26.09. 2025).
45. European Network Remembrance and Solidarity (ENRS). URL: <https://enrs.eu> (дата звернення 15.09. 2025).
46. Frauen-KZ Ravensbrück / red. G. Zörner. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1973. 200 s.

47. Gedenkbuch für die Opfer des Konzentrationslagers Ravensbrück 1939 –1945 / red. B. Schindler-Saefkow, M. Schnell. Berlin: Metropol, 2005. 728 p.
48. Goodman K. Embodied Memory and the Ethics of Witnessing. London: Routledge, 2012. P. 88–92.
49. Helm S. Ravensbrück: Life and death in Hitler's concentration camp for women. New York: Nan A. Talese, 2015. 743 p.
50. Internationales Ravensbrück Komitee (IRK). URL: https://www.irk-cir.org/en/about_us (дата звернення 10.09. 2025).
51. Kiedrzyńska W. Ravensbrück kobiety oboz koncentracyjny. Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. 489 s.
52. Krokowski H. Die Last der Vergangenheit. Auswirkungen nationalsozialistische Verfolgung auf deutsche Sinti. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 2001. 299 s.
53. LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. 264 p.
54. Laska V. Women in the Resistance and in the Holocaust. The voices of eyewitnesses. London: Greenwood Press, 1983. 350 s.
55. Lower W. Hitler's furies: German women in the Nazi killing fields. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2013. 270 p.
56. Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück. Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten. URL: <https://www.ravensbrueck-sbg.de/> (дата звернення 18.10. 2025).
57. Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück. Women's Resistance in the Ravensbrück Concentration Camp. URL: <https://www.ravensbrueck-sbg.de/en/exhibitions/special-exhibitions/widerstand-von-frauen-im-konzentrationslager-ravensbrueck/> (дата звернення 18.10. 2025).
58. Mailänder E. Female SS Guards and Workaday Violence: The Majdanek Concentration Camp, 1942–1944. East Lansing: Michigan State University Press, 2015. 434 p.

59. Maurel M. *Un camp très ordinaire*. Paris: Éditions du Seuil, 1958. 224 p.
60. Morrison G. Ravensbrück: everyday life in a women's concentration camp. Princeton: Markus Wiener Publishers, 2000. 320 p.
61. Olson L. *The Sisterhood: The Secret History of Women at the Heart of the Holocaust*. New York: Random House, 2024. 384 p.
62. Orth K. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg: Hamburger Edition, 1999. 168 s.
63. Orth K. *Die Konzentrationslager-SS*. Göttingen: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001. 336 s.
64. Pingel F. *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1978. 338 s.
65. Poltawska W. *Und ich fürchte meine Träume*. Abensberg: Kral, 1993. 231 s.
66. Ravensbrück. *Encyclopædia Britannica*, 20 Feb. 2020. URL: <https://www.britannica.com/place/Ravensbruck-concentration-camp-Germany> (дата звернення 24.09. 2025).
67. Rosenwein B. *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. New York: Cornell University Press, 2006. 228 p.
68. Saavedra Santis R. *Im Auftrag der Erinnerung: Antonina Nikiforova und das Ravensbrück-Gedächtnis*. Berlin: Metropol, 2013. 143 s.
69. Saidel R. *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*. Madison: University of Wisconsin Press, 2004. 279 p.
70. Salvesen S. *Forgive, but do not Forget*. London: Hutchison, 1958. 234 p.
71. Schikorra C. *Kontinuitäten der Ausgrenzung*. Berlin: Metropol, 2001. 279 s.
72. Schindler-Saefkow B., Schnell M. *Gedenkbuch für die Opfer des Konzentrationslagers Ravensbrück 1939–1945*. Berlin: Metropol, 2005. S. 33–35.

73. Scott J.W. Gender and the Politics of History. New York: Columbia University Press, 1988. 288 p.
74. Segev T. Soldiers of Evil: The commandants of the Nazi concentration camps. New York: Me Graw-Hill Book Company, 1987. 240 p.
75. Strebel B. Das KZ Ravensbrück: Geschichte eines Lagerkomplexes. Padebom: Ferdinand Schöningh, 2003. 615 s.
76. Thompson E. The Making of the English Working Class. London: Penguin Books, 1968. 838 p.
77. Törnquist-Plewa B., Yurchuk Yu. Memory Politics in Contemporary Ukraine: Reflections from the Postcolonial Perspective. URL: https://www.researchgate.net/profile/YuliyaYurchuk/publication/319385671_Memory_politics_in_contemporary_Ukraine_Reflections_from_the_postcolonial_perspective/links/5bb47d7492851ca9ed36fc3a/Memory-politics-in-contemporary-Ukraine-Reflections-from-the-postcolonial-perspective.pdf (дата звернення 24.09. 2025).
78. Tuche J. Konzentrationslager: Organisationsgeschichte und Funktion der Inspektion der Konzentrationslager 1934–1938. Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1991. 425 s.
79. United States Holocaust Memorial Museum. “Ravensbrück.” Holocaust Encyclopedia. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/ravensbrueck> (дата звернення 24.09. 2025).
80. Voices from Ravensbrück: Poems and Artistic Memories from the Women’s Concentration Camp Ravensbrück. URL: <https://universes.art/en/voices-from-ravensbrueck> (дата звернення 17. 10. 2025).
81. Walz L. Erinnern an Ravensbrück. Berlin: Book Broker, 1998. 112 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Розміщення концтаборів на території Третього Рейху

Безхлібник-Батлер К., Реплянська Л. Українські жінки концтабору Равенсбрюк. Голоси в'язнів. Торонто: Українсько-канадський дослідно-документаційний центр, 2024. С. 16.

Додаток Б

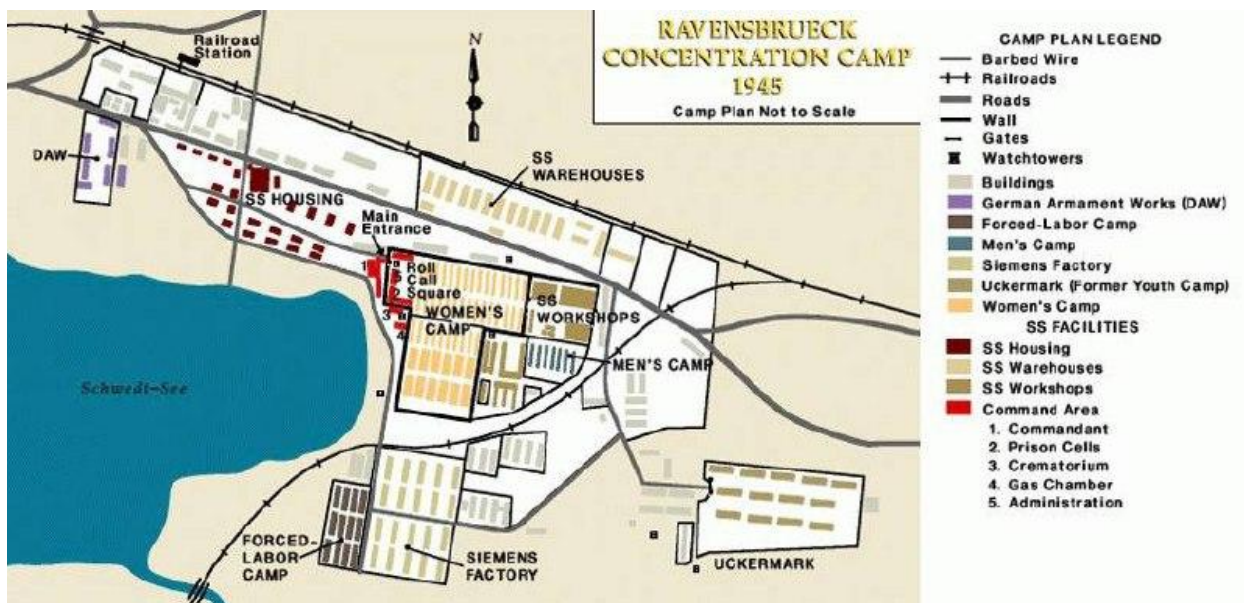
**Бункер; Тюремний блок, в'язниця концтабору, душова кімната, приб.
1941 р. (Фото з фотоальбому СС за 1940 р. – 1941/42 р.; Фотограф
невідомий, Меморіал Равенсбрюк, ф. № 1651).**

Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück. Women's Resistance in the Ravensbrück Concentration Camp. URL: <https://www.ravensbrueck-sbg.de/en/exhibitions/special-exhibitions/widerstand-von-frauen-im-konzentrationslager-ravensbrueck/> (дата звернення 23.09. 2025).

Додаток В

План табору

Енциклопедія Голокосту. URL:

https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/ravensbrueck-concentration-camp-1945%22%20/t%20%22_blank%22%20/o%20%22View%20page

(дата

звернення 23.09. 2025).

Додаток Г

Зразок списку переведення до табору Равенсбрюка нижчого рівня

29

RI 1552	Talatyk	Maria	47341	20. 1. 1919	Tschita
RI 1553	Trinczina	Sina	47355	27. 6. 1924	Ustinowa / Molotow
PI 1553	Tokorz	Jedwiga	47724	5. 10. 1910	Podwoletiska
RI 1554	Tycha	Anna	47456	7. 1. 1924	Nestnache Rachetyn
RI 1555	Tinofejewa	Maria	47350	24. 1. 1927	Kalinowa / Woroschilow
RI 1556	Tschumatschenka	Alexandra	47356	10. 1. 1916	Odesa
RI 1557	Tetarinowa	Dina	47329	15. 1. 1925	Kiew
RI 1558	Telutizka	Denuta	47731	11. 1. 1920	Uman
PI 1559	Tota	Franciska	47730	9. 1. 1909	Michalowica
RI 1560	Tritjak	Lida	47739	5. 1. 1926	Krasnjansk
RI 1561	Tschepisur	Kazimiera	47735	15. 1. 1928	Ziknashew
RI 1562	Tschuchuk	Anna	44441	11. 1. 1915	Luzk
RI 1563	Tschischik	Anna	47893	17. 12. 1920	Tschobowitschian
RI 1564	Tschischun	Katerina	47354	5. 12. 1923	Katschkarowska
RI 1565	Ternowa	Anna	47353	5. 5. 1926	Lawlobarkowska
RI 1566	Tytkina	Sina	47032	25. 12. 1922	Susy
RI 1567	Trepolskaja	Maria	47031	25. 1. 1924	1926 Kertsch
RI 1568	Tschikalowa	Maria	47029	12. 1. 1927	Wianiza
RI 1569	Terasenko	Katarina	47451	7. 12. 1918	Kirovograd
RI 1570	Tusowa	Anna	40142	15. 12. 1916	Stalino
RI 1571	Tschoschenka	Tatjana	47030	10. 5. 1918	Borosnjewa, / Kiew
PI 1572	Terkowska	Irena	45149	13. 7. 1928	Berlin
PI 1573	Tostschek	Stefanie	45144	27. 8. 1918	Pekyna
RI 1574	Titowa	Maria	45003	21. 5. 1922	Orel
RI 1575	Tonkotschenkowa	Wera	45291	6. 1. 1917	Stalino
RI 1576	Tutjunik	Lidia	45280	18. 4. 1926	Charkow
RI 1577	Tschusjelow	Dusja	45273	18. 3. 1927	Woroschilowgrad
RI 1578	Tschurbe	Katarina	45272	26. 3. 1926	Odesa
RI 1579	Tschumychowa	Lidia	45277	26. 6. 1923	Proskuraw
RI 1580	Tschepuraha	Ale	45274	10. 12. 1923	Kirovograd
RI 1581	Tschaus	Maria	45276	2. 8. 1921	Cherson
RI 1582	Tscherypowa	Lina	45282	2. 1. 1915	Susak
PI 1583	Trawicka	Alexandra	45376	28. 12. 1912	Legionowo, Kr. Warschau
RI 1584	Tschigrinowa	Nedjaschda	45761	24. 1. 1925	Belaja / Bursk
RI 1585	Tichanowa	Larissa	40933	22. 10. 1926	Potzkadowsk / Nikolsaw
RI 1586	Tschernikowa	Lida	43613	31. 2. 1924	Ustschu / Oral
RI 1587	Tchubetkina	Olga	44785	25. 8. 1924	Nikolsk / Bostow
RI 1588	Terasjuk	Franja	44226	15. 10. 1916	Peretschki
RI 1589	Tschipurs	Nadja	41002	12. 12. 1927	Kiew
RI 1590	Turtschak	Wajle	41003	29. 12. 1916	Kapluniwka / Charkow
RI 1591	Tscherna	Alexandra	41081	22. 5. 1921	Kalinowo
RI 1592	Taganko	Lidia	41220	20. 8. 1918	Deserachinsk
RI 1593	Tschelka	Dusja	41143	1. 1. 1924	Schentska / Tschernigow
RI 1594	Tschunakowa	Klawa	41271	15. 3. 1925	Flitschi / Sachlensk
RI 1595	Tschiridajik	Helena	41490	9. 9. 1924	Kiew
RI 1596	Tschernikowa	Anna	47207	-	1914
RI 1597	Teran	Wera	47208	29. 1. 1924	Kirovograd
RI 1598	Targanowska	Lenia	47604	1. 2. 1928	W. Polje / Charkow
RI 1599	Tschtschenko	Anna	40605	1. 5. 1924	N. Budniza
RI 1600	Trusherska	Helena	41437	16. 8. 1922	Stepanino / K. Podolsk
RI 1601	Tarasow	Anna	38431	22. 10. 1924	Leningrad
RI 1602	Terech	Anna	39627	15. 2. 1923	Prunowo
RI 1603	Tolstaja	Wala	41526	23. 2. 1923	Tschernigow
RI 1604	Truscho	Rajsa	40215	24. 2. 1924	Tutiwiltz
RI 1605	Trubedowa	Nadja	40239	24. 4. 1924	Tschernigow
RI 1606	Trupexowa	Wina	41535	24. 8. 1926	Nowanow
RI 1607	Tschernowa	Anna	40876	25. 10. 1925	Michajlow
PI 1608	Tokerska	Jamiza	48154	1. 2. 1905	Kam. Podolsk
RI 1609	Timonowa	Rosia	47240	15. 2. 1903	Warschau
RI 1610	Torczewska	Anna	39835	21. 3. 1903	Stalino
				22. 1. 1925	Stalino

L.I.S. FOLD No. 10.66
IC/12

Безхлібник-Батлер К., Реплянська Л. Українські жінки концтабору Равенсбрюк. Голоси в'язнів. Торонто: Українсько-канадський дослідно-документаційний центр, 2024. С. 20.

Додаток Д

Значки нацистського концтабору

Nazi concentration camp badge. URL:

https://en.wikipedia.org/wiki/Nazi_concentration_camp_badge (дата звернення 23.09. 2025).

Додаток Е

Фото всередині Равенсбрюка, німецького концтабору виключно для жінок під час Другої світової війни

Безхлібник-Батлер К., Реплянська Л. Українські жінки концтабору Равенсбрюк. Голоси в'язнів. Торонто: Українсько-канадський дослідно-документаційний центр, 2024. С. 33.

Додаток Ж

Примусова робота у концтаборі Равенсбрюк

Равенсбрюк. URL:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%B1%D1%80%D1%8E%D0%BA> (дата звернення 23.09. 2025).

Додаток 3

Примусова робота у таборі Равенсбрюк

Безхлібник-Батлер К., Реплянська Л. Українські жінки концтабору Равенсбрюк. Голоси в'язнів. Торонто: Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр, 2024. С. 34.

Додаток И

Невільничі табори в Німеччині

Малюнок Олени Вітер – ув'язненої табору Равенсбрюк

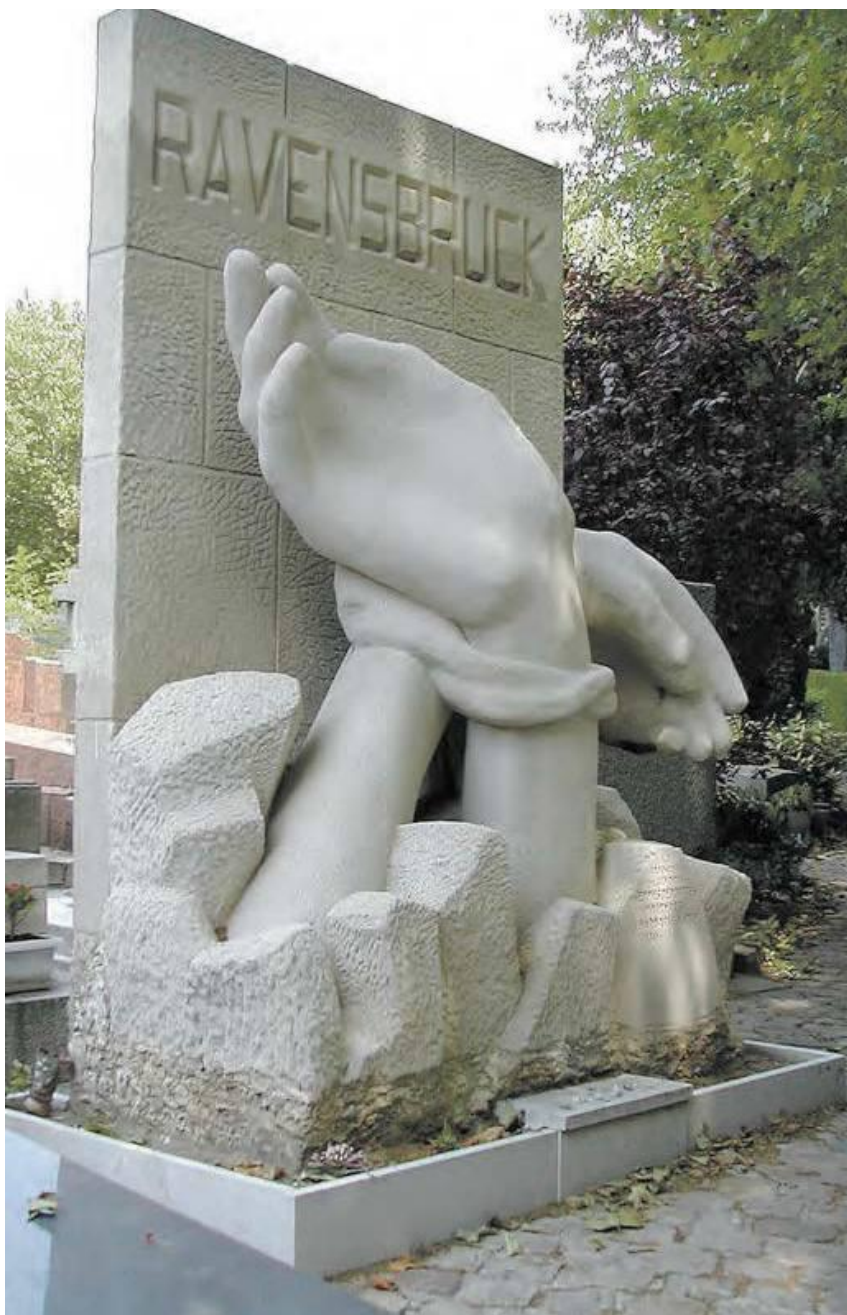
Праця під доглядом СС-наглядачок, що цювали
собаками-вовкодавами жажала більше, як смерть.

Work under the watch of SS-guards and their packs of Ger-
man shepherds was an experience more horrible than death.

Безхлібник-Батлер К., Реплянська Л. Українські жінки концтабору Равенсбрюк. Голоси в'язнів. Торонто: Українсько-канадський дослідно-документаційний центр, 2024. С. 39.

Додаток К

**Меморіал Равенсбрюк, автор Еміль Морле (23 квітня 1955 року);
Кладовище Пер-Лашез в Парижі, Франція**

Гомін України. URL:
<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/8594/file.pdf>
звернення 23.09. 2025).

(дата